

Шербо РАСТОДЕР*

ПЕТРОВИЋИ У ЕГЗИЛУ – СУТОН ЈЕДНЕ ДИНАСТИЈЕ

Први свјетски рат и његов крај означио је и сумрак владавине неких познатих европских династија. У Русији су Романови послје 304 године владавине (1613-1917) нестали као жртве револуционарне страсти Октобарске револуције. Најстарија европска династија Хабзбурговци су послје тачно седам вјекова владавине (1218-1918) завршили своју владину са Карлом IV (1916-1918) који је у новембру 1918. био принуђен да абдицира. Њемачка феудална породица и династија Хоенцолерни, који су још 1415. постали изборни кнезови римско-њемачког царства, и који су у XVIII вијеку увели Пруску у ред великих сила, под чијим је жезлом изведено уједињење Њемачке, завршили су своју историјску мисију са Вилхелмом II (1888-1918), који је збачен са пријестола по окончању свјетског рата. У ово вријеме своју 634. годишњу владину (1288-1922) завршили су и Османи у Турској, 16. новембра 1922. године, када је посљедњи султан, Вахидедин, заједно са својим сином избјегао из Цариграда. Убрзо га је Турска народна скупштина 1923. збацила са пријестола изабравши Кемала Ататурка (1881-1938) за првог предсједника Републике. За формални чин нестанка османске династије и царства узима се 3. март 1924. када је Велика национална скупштина укинула и халифат послје чега је халифа Абдулмецид II (1868-1944) напустио Цариград. Слична судбина задесила је и Петровиће послје скоро 221 године владавине (1697-1918). Могло би се рећи да је у I свјетском рату и догађајима произашлим из њега, одсвиран реквијум бројним европским династијама по музици која је у европској историји најављена „Марсељезом” и француском револуцијом. У овом друштву свргнутих династија, Петровићи су били једини који свој крај нијесу дочекали у земљи којом су владали, као што су били једини који нијесу нестали у вртлогу револуције као нпр. Романови. Били су једина династија која се је у I свјетском рату не само борила на страни савезника већ је већи дио тога рата уживала

* Доктор историјских наука, ванредни професор Филозофског факултета у Никшићу.

њихово гостопримство. Једино Петровиће није наслиједила републиканска власт, нити политичка елита која је формално лишила пријестола. Само су они уклоњени да би направили мјеста другој династији. Од свих савезничких краљева, који су током рата били приморани да напусте своје земље, једино се црногорски краљ Никола није вратио из егзила, захваљући, прије свега, „гостопримству” Француске и политици великих сила, које су пројекту југословенске државе на развалинама хабзбуршког царства, подредили судбину Црне Горе и њене династије. Испоставило се да краљ Никола није имао чиме да „плати” своју „повратну карту” европској прагматичној дипломатији, те је његово позивање на примјер српског краља Петра, или белгијског краља Алберта, био само узалудни вапај немоћног владара, који још није био свјестан да му је судбина била много раније одређена, али се дуго одлагало да му се то саопшти. Када је почетком 1916. године био приморан да напусти Црну Гору, краљ Никола је имао искуство 75-годишњег старца, али и лакомисленост владара који је био на трону већ 56 година. Краљица Милена (1847-1923) је тада била старица од 69 година, док су синови Данило (1871-1939), Мирко (1879-1918) и Петар (1889-1932), као и двије наудате кћерке, Ксенија (1881-1960) и Вјера (1887-1927), већ били у годинама које су обавезивале на одговорност. Од поменутих, само је књаз Мирко остао у земљи, изјавивши да жели у тешким тренуцима да остане са Црногорцима и дијели са њима добро и зло. Показаће се да је, за противнике Петровића, његов останак био исто толико „сумњив”, колико и одлазак других.¹

Сједиште црногорског двора у егзилу је до маја 1916. године, било у Бордоу, а од тада, па до маја 1920, у дворцу Неји код Париза (*Neuilly sur Seine rue Ancelle 9 et 4*), када се краљ Никола са породицом сели у Кан и касније у Кап д' Антиб на Азурној обали. У току и послје рата у емиграцији

¹ Види: Милош Живковић, *Пад Црне Горе*, Подгорица 2000, 211; Живковић наводи да је овој одлуци књаза Мирка претходила жестока свађа са оцем, краљем Николом, који је инсистирао да овај крене на пут са њима. Квалификујући књаза Мирка као „породичног незадовољника”, који је од стране свога оца чак и био конфиниран за вријеме рата, због понашања које је штетило угледу династије, Живковић примјећује како је Мирков останак у пропаганди коришћен против краља Николе који је оптуживан да је намјерно оставио књаза Мирка како би у случају побједе Централних сила осигурао свој повратак; Др Иво Јовићевић наводи у својим сјећањима следећи разлог останка књаза Мирка: „Пошио је његово наследник био раније изашао из земље, коју је сада и краљ напуштао, он је хитно остатак са народом и чекају да се његове измијене, ња да се његовогласи за владара Црне Горе, ње да се њако освешти браћу и оцу за његовогласи ма његовогласиња и маловажавања...”

Види: Др Иво Јовићевић, *О људима и догађајима, Сјећање једног федералисте*, Цетиње 1995, 111.

у Швајцарској се налазила и краљева кћерка Ана и зет Франц Батемберг, као њемачки емигранти, да би послије Октобарске револуције у емиграцију приспјели и његова кћерка Милица и зет Петар Николајевич Романов.² О животу и раду краљевске породице из периода егзила зна се релативно мало. Зато прије него нешто више кажемо о династији Петровић у егзилу, посебно за период послије њене детронизације на Подгоричкој скупштини 1918. године, чини нам се смисленим поставити једно питање:

I. ГДЈЕ ЈЕ АРХИВА ЦРНОГОРСКОГ ДВОРА ЗА ПЕРИОД ПОСЛИЈЕ 1916?

Они који боље познају наведену проблематику уочиће да у црногорским архивима нема документа послије 1916. године са својеручним потписом краља Николе, као што истраживачи уочавају да сва позната документа из овога периода која се везују за чланове династије су или она објављена у „Гласу Црногорца”, или су пак сачувана у фондовима лица и институција којима су упућивана. Такође се уочава велика празнина, усљед недостатка докумената из Нејског периода (1916-1920) црногорске емигрантске владе и скоро потпуна празнина у документацији која би се везивала за црногорски двор. Познато је да је краљ Никола приликом повлачења у јануару 1916. године са собом понио и дио дворске архиве. Транспорт, који је пратио генерал Анто Гвозденовић са дежурним дворским официрима који се кретао током Бојане, био је тако лоше организован да је „био остављен бомбардовању аустријских аероплана и пљачки Арнаута”. Губитак ове архиве краљ Никола је сматрао великим губитком у свом животу.³ Према једном извору, ова архива је враћена из Скадра у октобру 1918. године кад је закопана.⁴ У дворишту цетињског двора, Архива је откопана 14. априла 1923. године. На дубини од два метра било је закопано шест кожних куфера и сандука. У пет кофера се налазила архива краља Николе, док су у шестом биле драгоцености из доба Црнојевића и касније. У кући сељака Пера Живкова Стојановића, у селу Груда, била су сакривена четири сандука драгоцености, који су отворени 15. априла 1923. године у присуству Милоша

² Види: Илија Ф. Јовановић, *На двору краља Николе, Успомене из мој живота*, Цетиње 1998, 150.

³ Милош Живковић, *Пад Црне Горе*, Подгорица 2000, 201/202. Пишући о томе, Живковић даље наводи: „Краљ и његова породица на тај су начин остали без једне преобуке, а наша народна историја без једне старе, велике и драгоцене архиве, прикуиљене близу две стогодине године. Доцније се краљ зорко јадао и жалио како га никакав зубићак у живоју није колико дирнуо колико зубићак те архиве, писане ризнице часћи и славе Црне Горе и куће Пејровића Њеџоша”.

⁴ Алманах *Шематизам Зайске бановине*, Сарајево 1931, 198.

Зечевића, професора Војне академије, изасланика југословенског министра унутрашњих дјела. У сандуцима су чуване златне и сребрене ствари, ордење са брилијантима, вриједне иконе, разни поклони, фамилијарни накит, акције Црногорске банке и сл. Записник о пронађеним стварима је сачињен 18. априла 1923. године, а комисија која је почела попис ископане архиве у септембру 1923. године пописала је 10433 документа, закључно са 1915. годином.⁵ Због свега тога, тешко је данас претпоставити, да остарјелом црногорском краљу, није нико (а знамо да јесте) писао за пуних пет година (1916-1921), или да је он само писао оно, што је слао на различите адресе јавних и политичких личности. Скоро би се поуздано могло закључити, на основу увида у расположиву грађу, да је архива црногорског двора, па и владе, из овога периода за сада остала непозната. А да је постојала – постоје увјерљиви докази. Послије сеобе црногорског двора и владе у мају 1920. године, (влада у Рим, а двора у Кап д' Антиб), у Нејиу је остала богата писана заоставштина. Већ у октобру се јавио купац за црногорске касе у којима су чуване важнији документи и драгоцености.⁶ У то вријеме је из црногорског конзулата у Женеви, од црногорског конзула др Јова Вукића цјелокупну архиву преузимао Андрија Прља, секретар Министарства спољних

⁵ Комисија је пописала 16 пергамената; 23 хрисовуље; 1050 аката недатираних, од којих су 159 били прилози, док су остали акти били из периода 1600-1915. Комисију су чинили: Милован Џаковић, велики жупан; Никола Шкерковић, обласни просвјетни инспектор; Саво Церовић, члан Великог Суда, којег је доцније замијенио Стево Греговић, предсједник Окружног суда на Цетињу. Комисија је направила и попис драгоцености из пронађена четири сандука и смјестила их у двор, потом списак црквених ствари и попис књига дворских библиотека. У библиотеци у двору су пронађена 8093 дјела, као и 1573 дјела нађена по разним собама двора. У дворцу на Тополици у Бару су пронађена 294 дјела и све ове књиге су сабране у дворску библиотеку. Комисија је инвентарисала и пописала за музеј 2513 предмета, међу којима је био и мањи дио из двора престолонаследника Данила на Цетињу и књаза Мирка на Крушевцу. У једном предсобљу двора пронађено је 20 сандука разних списа, за које се тек касније установило да представља драгоцену архиву, међу којом је била и преписка Петра I, потом 1718 Његеошевих писама, преписка књаза Данила и сл... Из Манастира је комисија пренијела велики дио архиве црногорских министарстава и судова, док се главни дио државне архиве налазио у поткровљу Владиног дома.

Види: Експозе великог жупана Зетске области г. Милована Џаковића поднијет на првом редовном састанку чланова Обласне Скупштине на Цетињу 28. фебруара 1927, Цетиње, 1927, 58-65.

⁶ Државни Архив Црне Горе (ДАЦГ), Фонд емигрантске владе (ФЕВ), Министарство иностраних дјела (МИД), Рим 1919-1920, Рајнвајн – Јовану Пламенцу, Неји 21. X 1920.

послова емигрантске владе.⁷ Поред тајних докумената конзулата, свакодневне преписке, овдје су се налазиле и разне драгоцености Црногораца умрлих у Швајцарској у том периоду.⁸ У априлу 1921. године Архив Министарства спољних послова је био спакован у 10 врећа, а архив Краљевског посланства у Паризу у три вреће и све је пренијето код извјесних г. Десбонс Мацолина и гђе Кастио,⁹ док је Архив Министарства унутрашњих послова спакован у пет врећа и пренијет код г. Мацолина.¹⁰ Тачније, архив, писани материјали и брошуре о Црној Гори били су смјештени на три адресе у Паризу: 1. М. l'avocat Georges Desbons, 7, rue des Walons a Paris; 2. М. le commandant Mazzolini, 24. rue Georges Bizet; 3. Мm Castiglio, 115, rue de la Pompe. Цјелокупна архива црногорске владе из периода егзила у Француској је била смјештена у врећама које су раније служиле за пиринач, шећер или кафу. Укупно је било 48 врећа, тежине око 2400 кг.¹¹ Истовремено је у септембру 1920. црногорска влада продала сав свој намјештај капетану Емануелу Иванову за 8600 франака и извјесном г. Vousrez.¹² Овдје се ради углавном о архиви и стварима црногорске владе у Нејиу, док о архиви црногорског двора нема поузданијих података. Архиву помиње у својим сјећањима Илија Ф. Јовановић-Бјелош, управник црногорског двора 1888-1923. године, као и драгоцености о којима је бринула Ксенија, кћерка краља Николе.¹³ И Трифун Ђукић, чији је отац био перјаник на двору краља Николе, у својој романсираној биографији овог владара, помиње његову књижевну заоставштину из Нејиског периода, међу којом се налазио и један роман.¹⁴ Илија Јовановић Бјелош пише да краљ Никола и у својим по-

⁷ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919-1920, С. Петровић – др Јову Вукићу, Рим 31. октобра 1920.

⁸ *Ibid*, др Јово Вукић – Јовану Пламенцу, Женева, 6. новембра 1920.

⁹ *Ibid*, Рајнвајн – Јовану С. Пламенцу, Неји 11. априла 1921.

¹⁰ *Ibid*, Рајнвајн – Пламенцу, Неји 11. априла 1921. (повјерљиво).

¹¹ *Ibid*, Рајнвајн – Пламенцу, Неји, 10. маја 1921.

¹² *Ibid*, Рајнвајн – Пламенцу 10. маја 1921; Иванов – Пламенцу, Рим 28. марта 1921; Признаница, Неји 29. IX 1920; Leon Balaine – Vladimiru Popovitchu, Neville sur Siene, le 4. mars 1921.

¹³ Види: Илија Ф. Јовановић-Бјелош, *На двору краља Николе, Успомене из моје животова*, Цетиње, 1998, стр. 162; Јовановић наводи да је одмах сјутрадан последије сахране краља Николе, са Ксенијом отпутовао из Сан Рема у Кап д Антиб (21. III 1921) „ради срећења Краљеве архиве и других лично Краљевих ствари а нарочито драгоцјености које су биле у моје подручје. Овдје смо се задржали пет дана и 27. марта враћили се у Сан Рема (Италија)”. Такође на стр. 164 наводи да му је последије смрти краљице Милене 1923. године, Ксенија „која је носила остатке својих родитеља”, отказала плату...

¹⁴ Трифун Ђукић, *Господар Црне Горе Никола I*, Подгорица 1998 (II издање), стр. 258. Ђукић наводи и следеће: *Људи који су имали прилике да са Николом I разговарају док је он био у Неји код Париза причају да је он међу својим рукописи-*

сљедњим болесничким данима књигу није напуштао. У највишим његовим мукама описао је живот три јаничара из турског доба у Херцеговини. То су били три сина паше Сточевића који су се посветили јаничарском животу. Ово је последње његово дјело кое је остало у рукопису у његовој архиви у иностранству године 1921.¹⁵ У сваком случају наведена архива није стизала до Црне Горе, а колико је нама познато – ни до архива у Француској. Релативно богати Фонд емигрантске владе који се чува у ДАЦГ, као и заоставштина Ј. Пламенца, В. Поповића, др Пера Шоћа и многих других јасно указује да је највећи дио званичне преписке краља, владе и појединаца из периода егзила у Француској остао непознат научној јавности. Утолико је данас смисленије питање: Гдје је ова архива и да ли је сачувана? Ако до данашњег времена нико није имао интерес, потребу и знатижељу да трага за њом, мислимо да више не би требало да буде тако!?

II. СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИ СТАТУС ДИНАСТИЈЕ ПЕТРОВИЋ – ПИТАЊЕ КОНФИСКОВАНЕ ИМОВИНЕ И АПАНАЖЕ

На својој V сједници одржаној 16 /29. новембра 1918. године Подгоричка скупштина је поред осталих донијела и одлуку, на предлог Јанка Спасојевића која је гласила: „1. Да се покретна и непокретна имовина бившег краља Николе Петровића Његоша, и његове династије, у Црној Гори конфискује у корист народа. 2. Да се за свагда забрани улазак у нашу земљу пређашњем краљу Николи Петровићу Његошу, а тако и свим члановима његове династије”.

Наведена одлука је мотивисана увјерењем Велике народне скупштине у Црној Гори свјесне „политичке и кривичне одговорности бившег краља Николе пред својим народом, из политичких побуда, руковођена уз то савјешћу и увјерењем општим народним, да имање бившег краља Николе је једна насилна отимачина народне имовине...”.¹⁶ На тај начин је конфискована цјелокупна имовина династије Петровић, револуционарном методом, органа који није имао никакав револуционарни легитимитет и кредибилитет. Из расправе која је претходила поменутиим одлукама уочава се да су

ма имао нових лејих њесама, а између осталога да је имао и један довршени роман. Тадашња његова књижевна дјелатност нама је још увек непозната, јер је са изгнаном краљем и она остала у изгнанству...

¹⁵ Илија Јовановић-Бјелош, н. дј. 156.

¹⁶ Види: Д. Вујовић, *Подгоричка скупштина*, Загреб 1989, 272.

оне услиједиле као казна за „издајника”¹⁷ и „велеиздајника”.¹⁸ Ријетки гласови упозоравали су да акту конфискације мора претходити квалификација скупштине о краљу Николи као издајнику, те би у том смислу било неопходно образовати суд који би то и доказао.¹⁹ На таква упозорења услиједила би констатација: „Овдје је принцип: ми смо револуционарна скупштина, која законе проводи силом”²⁰ и да „не треба имати обзира према таквим владарима који су радили противзаконито и издајнички”.²¹ Појединци су чак тражили и осуду на смрт за краља Николу,²² којег треба осудити као „највишег нашег непријатеља”, али се од њега не смије направити мученик „као што су то урадили бољшевици са Николом II”.²³

Услиједила би потом констатација да су „савезници омогућили да слободно радимо, претресамо ова питања, као одговорност владара Црне Горе” и да смо га „већ осудили и свргнули као велеиздајника”.²⁴ У сваком

¹⁷ *Ibid*, 266; Милутин Лопичић: „...*Ја мислим да није довољно ријешити питање круне и имања њаковога човјека који је издајник и коме се као њаковом зна питања чека...*”.

¹⁸ *Ibid*, 267; Велимир Јојић: „...*Ја мислим да се са имањем раскраља Николе има повезивање као са имањем свих велеиздајника, што јесте да се прогласи државном имовином...*”.

¹⁹ *Ibid*; Ристо Вујачић: „...*Ако је само деиронизација, онда му имање не можемо конфисковати, тек кад га Народна скупштина огласи издајником, и пошто се то формулише онда му можемо све одузети... Ја мислим да би се требало образовати суд да он ликвидира са његовом имовином, ако се осуђује као кривац.*”; *Ibid*, 270; Душан Матановић: „*Конфискација или зајлена имања јесте имовинска казна која се примјењује искључиво код политичких злочина, те према томе морало би овој казни преходити суђење и пресуда, штога могло би бити зговора тек ако се начелно ријешити стављање под суд бившег краља, садашњег грађанина Николе М. Петровића...*”

²⁰ *Ibid*, 268; Љубо Гломазић... потом наводи: „*Ако краљ Никола не одговара као краљ, он може одговарати као грађанин.*”

²¹ *Ibid*, 269; Јанко Спасојевић: „...*Народна скупштина, у име реда и мира, треба да конфискује имање краља Николе. Не смијемо ми ставити огањ у нашу кућу ради једне форме.*” Потом је Спасојевић предложио: „*Да се конфискује све имање краља Николе у Црној Гори и да му се забрани улазак у Црну Гору и Србију за свагда.*”

²² *Ibid*, 270; Никодим Цемовић је наводио: „...*Позивањем на правне теорије хоће да се нагласи да се нијесмо скупили на основу закона. Скупили смо се на основу народне воље.*”

²³ *Ibid*, 270; Михаило Божовић је потом рекао: „*Он је због свој држања у шоку цијеле своје владавине заслужио овакву казну, али ми ипак нијесмо суверени да га одмах осудимо му имање.*”

²⁴ *Ibid*, 271; Милосав Раичевић, изводи став из предходних одлука Скупштине од 13/26. новембра 1918: „...*У резолуцији смо га осудили као издајника и у име*

случају послје дуже расправе на питање предсједавајућег (Саво Церовић): „Ко је против нека устане”, није устао нико, бар према записнику, што је значило да је Одлука једногласно усвојена. Тиме је Велика народна скупштина своју политичку пресуду „велеиздајнику” краљу Николи, проширила на читаву династију, а као логична казна улиједила је и конфискација цјелокупне имовине.

Конфискација имовине као казнена мјера, из познатих примјера у историји, најчешће је предузимана према државним непријатељима, односно према појединцима и институцијама који су били оптужени за слично дјело. Треба подсетити да нпр. слична мјера није предузета према Обреновићима у Србији, чији је посљедњи владар заједно са својом супругом свирепо убијен у завјери 1903. године. Поставља се питање: Шта је конфисковано? У актима Подгоричке скупштине нема таквог пописа, те се тешко може закључити шта се подразумијевало „под покретном и непокретном” имовином династије Петровића? Цјелокупна непокретна имовина династије Петровића, је на основу напријед наведених одлука, предата Министарству унутрашњих дјела КСХС, а потом Министарству финансија (Управи државних добара), које је имовину инвентарисало и њом управљало. Покретна имовина, коју је чинило покућство сребренине, одијела, оружје и друге драгоцености чувала се дијелом у трезорима Хипотекарне банке и дијелом у објектима у којима је затечена.²⁵ О употреби архива и тих драгоцености влада КСХС је донијела посебно рјешење 27. VII 1925. године.²⁶ За судбину наведене имовине значајна је још једна одлука Подгоричке скупштине донијета на сједници 6. фебруара 1919. године: „да се фамилијама погинулих и умрлих бораца за грађанске слободе одреди новчана помоћ једном за свагда у износу од 750.000 и подмири из заплијењене имовине”, као и одлука донијета на сједници 9. фебруара „да се из добара бив. краља Николе одреди сума од 2.000.000 за школовање омладине”.²⁷ При томе се добра краља Николе, код ујединитеља обавезно квалификованог као „издајника”,

српскога народа у Црној Гори да му забранимо улаз у Црну Гору и да му имање конфискујемо”

²⁵ АЈ, 335, ф 4, Имовина бивше црногорске династије.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.* На ову помоћ имала су права фамилије као насљедници појединаца који су умрли или погинули почев од 1904. године од смрти Милоша Шаулића па све до уједињења Србије и Црне Горе. На сачињеном списку су се налазила 52 имена. Право на помоћ су имали и борци инвалиди против противника безусловног уједињења који су учествовали у угушивању побуне 1918. године или би остали инвалиди у сличним борбама од уједињења.

Подјелу њомоћи одређивао је нарочити одбор који су сачињавали: Андрија Радовић, Михајло Ивановић, Лазар Дамјановић, Ристо Јојић и ком. Јован Вуксановић.

нијесу у третману издвајала од осталих добара чланова династије. А она су изгледала према једном каснијем попису:²⁸

1. Стари двор бившег краља Николе са дотичним просторијама и авлијом на Цетињу, убаштињено на име краља Николе;

2. Нови двор престолонаследника Данила са дотичним просторијама и авлијом на Цетињу убаштињено на име књаза Данила;

3. Двоспратна мања зграда у којој је становао бивши принц Петар са припадајућом авлијом на Цетињу, убаштињено на име принца Петра;

4. Дворска капела (црква) у непосредној близини старог двора на Цетињу, убаштињена на име краља Николе;

5. Велика дворска штала са гаражом за аутомобиле и дотичним плацем, убаштињена на име краља Николе;

6. Парк старог двора, убаштињен на име краља Николе;

7. Парк новог двора, убаштињен на име престолонаследника Данила;

8. Парк принцезе Ксеније на Цетињу, убаштињен на име принцезе Ксеније;

9. Дворска ливада „Под Грудом”, на Цетињу, убаштињена на име краља Николе;

10. Дворско имање „Белведер” (једна порушена зграда са мало шуме), убаштињено на име краља Николе;

11. Двоспратна зграда у којој је раније постојала „Женска радничка школа”;

12. Дворац на Његушима са дотичним просторијама и авлијом на Његушима убаштињен на име краља Николе, који је зидан средствима династије на имању добијеном у наслеђство и купљеном од мјештана;

13. Дворско имање на Његушима: ливада и воћњак убаштињено на име краља Николе;

14. Зимски дворац са дотичним просторијама на Ријечи Црнојевића, убаштињен на име краља Николе;

15. Дворско добро на Ријечи: парк, башта, ливада и шума, убаштињено на име краља Николе;

16. Кућиште, пашњак и шума површине 19. 543 м² у општини Дуб (Бока Которска), убаштињено на име краља Николе путем наслеђа;

17. Забран „Биоградско језеро” (шума површине од 8 km², ливада од 23 хектара и риболов у Колашину, убаштињено на име престолонаследника Данила;²⁹

18. Нови двор краља Николе са дотичним просторијама, авлијом и парком у Никшићу, убаштињен на име краља Николе;

²⁸ АЈ, 335, ф 4, Подаци о добрима бив. Црногорске династије.

²⁹ У напомени стоји: „Добро је било народно и династија ња је самовласно при- својила”.

19. Стари двор краља Николе са припадајућим просторијама и авлијом у Никшићу, убаштињен на име краља Николе;

20. Воденица на ријечи Мркошници под Требјесом у Никшићу, убаштињено на име краља Николе;

21. Струганица на Видровану у Горњем Пољу са припадајућом баштом, убаштињена на име краља Николе;

22. Забран „Требјеса” (парк и шума) у Никшићу, убаштињен на име краља Николе;

23. Ораница, ливада и воћњак око „Требјесе”, убаштињен на име краља Николе;

24. Дворско имање у „Повићу” (шуме и оранице) у Никшићу, убаштињено на име краља Николе;

25. Забран, шума „Мораково” дужине 20 а ширине 10 km са 10 ha ливаде у Никшићкој жупи, убаштињено на име краља Николе;

26. Забран, шума „Стоге” (Никшићка дуга) у дужини 7 а ширини 6 km са 8 хектара ливаде;³⁰

27. Дворац „Крушевац” принца Мирка³¹ са дотичним просторијама, парком, ораницама, вочњаком и ливадам у Подгорици, убаштињено на име принца Мирка;³²

28. Дворско имање „Тиха” површине 2 ha ливаде у Подгорици, убаштињено на име принца Мирка;

29. Дворац краља Николе у Даниловграду са дотичном авлијом, убаштињен на име краља Николе;³³

30. Дворац „Тополица” са дотичним просторијама, парком, воћњаком, ораницама, ливадам и пашњаком површине 117.82 хектара у Бару, убаштињен на име престолонаследника Данила;

31. Дворац „Растислав” на Суки у Улцињу са припадајућим парком, убаштињен на име престолонаследника Данила;³⁴

32. Дворско имање „Калуђеровац” код Вир Пазара (кућа, ливада и воћњак) убаштињено на име принцезе Ксеније.³⁵

³⁰ У напомени за добра у Никшићу и околини стоји: „Године 1877. њриликoм oсвјањања варoши Никшића и oколине, oд Турака цела добра бив. Династије, која њoстиoje у oвом oкружу а која су имала биџи народна, њрисвојио је и убашџинио за себе бив. Краљ Никола, а доџније o свoм њрошкy на њима је њoдиџао зџраде њoбројане у oвом сџску”.

³¹ Принц Мирко је умро у Бечу 1918. године.

³² У напомени стоји да је дворац са просторијама подигнут о трошку династије, а цијело добро купљено од мјештана по погодби са овима.

³³ У напомени стоји: *Сазидан о њрошкy династије, земљџије кyџљено.*

³⁴ За двoрове у Бару и Улцињу у напомени стоји: *Дворове је o свoм њрошкy њoдиџла династија а земљџије кyџила oд доџичних мјешџана.*

У дворовима бивше династије Петровић чуване су бројне драгоцености, намјештај, посуђе, слике, које су одмах послје уједињења разношене и уништаване. Познато је да су Аустријанци повлачећи се са Цетиња „не-такнуто предали тамошњи двор, сав његов намјештај, сву дворску имовину”.³⁶ Знатан дио дворског намјештаја нашао се у разним среским надлештвима, полицијским канцеларијама, па чак и надбискупским палатама.³⁷ Већ марта 1919. године предсједник барске општине је изложио јавној продаји покретну имовину краља Николе из дворца у Бару.³⁸ Забиљежено је да се код загребачких Јевреја могло наћи скупоцјено „сребрено посуђе из трпезарије цетињског двора са гравираним дворским монограмима”.³⁹ То је махом било скупоцјено посуђе, дарови страних дворова. Најскупоцјенији је „дар био онај што га је Цесар Никола II о Краљевом јубилеју 1910. послао на Цетиње: реда сервис од злата и платине, сва послуга за 36 особа”.⁴⁰ Скупоцјени клавир принцезе Ксеније био је присвојио жупан Зетске области Видоје Мишовић, што је у јавности изазвало оштро противљење. Тим поводом је и написано: „...Он је (Мишовић – оп. Ш. Р.) морао да повуче границу између своје и туђе својине јер када може бити у Србији историјска ствар преслица кнегиње Љубице, зашто то не би био и клавир принцезе Ксеније”.⁴¹ Од пописа инвентара располажемо Инвентаром ствари Женске радничке школе „Принцеза Јоланда” на Цетињу⁴² сачињен 2. септембра 1919. године. У том инвентару уписано је 212 предмета. Поменути предме-

³⁵ У напомени стоји: *Ово земљиште њоклоњено је бив. династији од стране дојичног њлемена и ова дојичије обрадила о свом њрошкѹ.*

³⁶ Балкан, бр. 128, 23. V 1921, 1, Намјештај црногорског двора.

³⁷ Види: Шербо Растодер, Јасмина Растодер, *Др Никола Добреџић, арџибискуп њбарски и џримас срџски*, Будва 1991, стр. 78; Барској арџибискупији је на реверс био издат дио намјештаја из дворца у Бару, као и дозвола да се пресади одређено дрвеће из дворског парка. Намјештај је дават и среским начелствима као и школама.

³⁸ Богумил Храбак, *Последње џодине...*, 106.

³⁹ Балкан бр. 128, 23. V 1921, Намештај црногорског двора; Овај радикалски лист, који је излазио у Београду, за уништавање, препродају и шверц драгоцености из двора оптуживао је Извршни народни одбор, извршни орган Подгоричке скупштине и тражио да се објасни гдје су драгоцености. „*Црна Гора се није ујединила са Србијом џуштем револуџије, ња да би се моџло рећи да је ова џроџушала мноџу имовину. Ишло је све мирно, џлајшко, редовним џуштем, и они Црноџорџи, коџи су били на челу Извршног одбора, имали су џуну и законџију власџи*”.

⁴⁰ Балкан, бр. 112, 23. V 1924, 2, Пронађено благо; Пишући да је пронађено дворско посуђе краља Николе у Загребу, лист наводи да истовремено краљевска породица живи у биједи и да није било италијанског двора краљ Никола и Милена не би могли бити пристројно сахрањени.

⁴¹ Црна Гора, бр. 20, 3. XII 1928, бр. 20, 2, Клавираши.

⁴² АЈ, 335, ф 4, Инвентар ствари...

ти су чувани у магацину двора на Цетињу све до јуна 1930. године, када је по наређењу др С. Шврљуге, министра финансија КЈ, требало да буду предати лицу које је посједовало пуномоћје италијанске краљице Јелене, кћерке краља Николе.⁴³ Такође је из државног музеја на Цетињу 1930. године куриру министарства двора у Београду предат појас краљице Милене (женски појас – ћемера – од сребра, са златним грбом и са бритвицом о дугом ланцу. Појас је на свиленој црвеној траци).⁴⁴

Познато је да династија Петровић, наставши се у егзилу, била у цјелости зависна од финансијске подршке савезника, прије свега Француске и Велике Британије. Када је напустио Црну Гору краљ Никола није имао више него 15.000 перпера у злату.⁴⁵ Субвенције савезника биле су неуредне и наравно условљене, односно превасходно изведене из њихових интереса и циљева.

Субвенције Француске и Британије последице једноипогодишњег застоја током рата, биле су обновљене 1917. године, док је Русија своје субвенције укинула 1916. године и никада их није више обновила. Почетну суму од 400.000 франака, Француска и Велика Британија су у 1917. смањиле на 200.000⁴⁶ с тим што од јануара 1917. до септембра 1918. није вршена никаква уплата.⁴⁷ Субвенција је укинута 27. октобра 1919. године.⁴⁸ Од јуна 1918. Италијани су почели уплаћивати краљу Николи по 100.000 франака мјесечно, с тим да црногорска влада уклони постојеће „ускости” своје политике.⁴⁹

Наведена одлука француске и британске владе о укидању субвенција је значила фактичко довођење краља, владе и релативно бројне црногорске емиграције у готово безизлазан положај.⁵⁰ Истовремено снажна анти-црногорска пропаганда је непрестано ширила вијести о огромном богатству краља Николе, његовом раскошном животу и великим парама које се

⁴³ АЈ, 335, ф 4, Рјешење министра финансија бр. 21415 од 26. јуна 1930.

⁴⁴ АЈ, 335, ф 4, Државни музеј Цетиње, бр. 309, од 12. јуна 1930, Записник о предаји; *Ibid*, Начелник одељења Кат. и Државних добара, Ст. Радусиновић – Министру финансија, Београд, 11. јула 1930.

⁴⁵ Giuzere de Bajza, *La Questione montenegrina*, Budapest, 1928, 37.

⁴⁶ Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 390.

⁴⁷ Витни Ворен, *Црна Гора – злочин Мировне конференције*, Подгорица 2000, 48. Ворен наводи: *Србија је њимала своју накнаду редовно. А Срби су давали мање износе сваком Црногорцу који би њиризао србијанској суверена...*

⁴⁸ Види: Црногорски гласник (Детроит), 2. XI 1925; *Le role de la France dans l'annexion forcée du Montenegro, Documents officiels publiés par le Ministère des Affaires Etrangères du Monténégro*, Rome 1921, p. 192, 196.

⁴⁹ Богумил Храбак, *Последње године краља Николе*, Краљ Никола – личност, дјело и вријеме. ЦАНУ 211998, 85.

⁵⁰ *Ibid*, 392.

врте око њега и његовог двора.⁵¹ Предсједник делегације КСХС на Мировој конференцији у Паризу у то вријеме је обавјештавао владу у земљи да је „Италија” ставила Двору на располагање велика новчана средства и своју радиографију за везу са Баром. Одлично обавијештени Пашић о дешавањима на црногорском двору, гдје је имао своје доушнике, такође обавјештава да је планирана вјеридба принцезе Јоланде, кћерке италијанске краљице Јелене, са британским принцом Галеном покварена из разлога што је Јелена „желела везати питање Савојске династије са династијом Петровића”.⁵² Желећи да на сваки начин скину са дневног реда црногорско питање и питање династије Петровић уопште, разним дипломатским каналима је покушавана директна нагодба са појединим члановима династије. Унук краља Николе, регент Александар је, током свог боравка у Паризу фебруара 1919. године, покушао да се сусретне са својим дједом. До сусрета није дошло услед условљавања црногорске стране да регента Александра прими уз присуство своје владе и схвати тај чин као обнову дипломатских односа прекинутих 28 децембра 1918.⁵³ Тајни званични контакти ипак су остварени почетком 1920. године када је у Париз, по налогу београдске владе допутовао војвода Мишић, који је са Јованом Пламенцом водио повјерљиве политичке разговоре у дому А. Гавриловића.⁵⁴ Иако се о садржају ових разговора не зна ништа до данашњег дана, посредно из секундарних извора може се закључити јасна намјера београдске владе да неком врстом апанаже, ријешити црногорско династичко питање и избјегне честе приговоре европске јавности због неријешеног

⁵¹ Види: Балкан бр. 117, 30. IV 1923, 1; Црна Гора, бр. 28, 23. VII 1926, Одговор „Политици”, Престаните једном са сијањем мржње и раздора... „Пресијоничка” *Полиџика*, на жалост лисџ врло расџросџрањен, од љрвоџ дана уједињенџа сисџематџски изналази и сервира љроџиџиву Црне Горе и Црноџгораџа најодврџајниџије увреде и лаџи, џдџе их је џод ко најисао или рекао, и џе маниџе, која је још љрешла у сџрасџ, не може изџледа никако да се оџресе...”.

⁵² АЈ, 336, ф 25, Пашић – предсједнику владе, Париз 1. III 1919, No 415, Пашић такође наводи да се лансира вијесџи да је Јоланда заљубљена у једноџ Савојскоџ љринџа; Види више: Нико Хајдуковић, н. дј, 476-477.

⁵³ Види: Илија Јовановић-Бјелош, н. дј., 149; Јовановић наводи да је бивши србијански посланик при црногорском двору Михаиловић дошао да тражи аудијенцију за регента Александра. Краљ Никола му одговара да ће му сјутра одговорити. Послије консултације са „домаћима” рјешавају да ће примити регента Александра у присуству своје владе. Кореспонденцију поводом овога несуђенога сусрета објавио је: Глас Црногорџа, бр. 64, 1919, 2;

Види: Нико Хајдуковић, *Мемоари*, Подгорица, 2000, 469-473; Б. Храбак, н. дј., 109/110.

⁵⁴ Балкан 31. XII 1925, бр. 358, 1, Подгоричка Народна Скупштина, Одговор Ј. С. Пламенџа, бив. министра предсједника, поводом интерпелације г. Р. Јојића, нар. посланика; види: III. Растодер, *Јанусово лице историје*, Подгорица 2000, 216.

социјалног и политичког статуса Петровића. Тим прије, што је тешка финансијска ситуација црногорског двора и владе објективно сметала свима.⁵⁵ У једном писму др Перу Шоћу краљ Никола описује финансијско стање следећим ријечима: „... Немаштина! Каса празна! Потраживања са сваке стране. Чуда, ужас! Ситуација је политичка као и финансијска неизбјежна. Што ће се, како ће се!? Обраћаш се, сиромаше, мени – мртвој и празној руци. Ја не жалим себе но жалим оне на стотине вапијуће без ништа. Исцрпио сам и потоњу пару, продао сам и продајем личне ствари и моје фамилије за свакодневно издржавање...”⁵⁶ Нико Хајдуковић, пак, свједочи да је краљ Никола имао толико повјерења у њега да му је чак давао „са повјерењем неки предмет, лично његов или Краљице да га продам и о цијени није пружио питања”,⁵⁷ као и о томе да је предао суду персонал Установе књегинице Ксеније, „због тога што је персонал без мог знања и одобрења, као надлежног министра, распродао цио инвентар у намирницама и роби, који се затекао на легеру у времену” пропасти Аустро-Угарске.⁵⁸

Прве вијести из Београда о могућем рјешавању питање апанаже за чланове династије Петровић, ширене су крајем 1920. године. Тада су неки београдски листови објавили да је влада донијела одлуку да се краљу Николи одреди апанажа од 300.000 франака годишње. Таква могућност изазвала је наглашену нервозу и у круговима црногорске емиграције и међу присталицама безусловног уједињења у Црној Гори. Прва је реаговала влада Јована Пламенца званичним коминикеом од 16. децембра 1920. године у којем се наводи да поводом вијести да је „србијанска влада донијела одлуку да понуди Краљу Црне Горе 300.000 франака годишње, а да се овај одрече краљевских права, која су му спојена са Црном Гором. Мада је краљ. Круна Црне Горе својина црногорскога народа, а не Краља Николе, који је само њен носилац; то је црногорска Влада овлаштена, да изјави у име Њ. В. Кра-

⁵⁵ Види: Илија Јовановић, н. дј., 149/50; Описујући финансијско стање двора и владе аутор наводи да је Јован Пламенац у децембру 1919. путовао у Лондон „*ме би ли тамо израдио какву помоћ за краљевску породицу и црногорске избјежлице, јер краљевска породица више није могла да живи у Паризу јер је финансијска могућност издала, и тако се спрема да пријеђе у француској ривијери близу Кана ће су се смјестили у једној вили за коју су илаћали три хиљаде франака мјесечно...*”.

Балкан, бр. 117, 30. IV 1923, 1, Нађено благо краља Николе, Објашњавајући и осуђујући кампању и приче о наводном великом богатству краља Николе, овај лист се неколико пута позивао на изјаву југословенског посланика у Паризу Спалајковића, да се у породици краља Николе у Француској „*дневно сиротињски рачунало на франке*”.

⁵⁶ *Краљ Никола, Политички списи*, Цетиње-Титоград 1989, 495/6, Одговор министру Перу Шоћу у вези безизлазности из финансијског хорсокака, Кан 3/16. IV 1920.

⁵⁷ Нико Хајдуковић, н. дј., 493.

⁵⁸ *Ibid*, 486.

ља, да ће свака таква евентуална понуда са гнушањем одбити, јер је само Биограду било традиционално, да своју част и слободу продаје туђину за паре, а Црногорци нијесу никада водили, нити ће икада водити такву нечасну и недостојну трговину са народним правима”.⁵⁹ Емигранска влада је била свјесна да би прихватање наведене понуде значило и признавање фактичког стања, посебно у условима када су послје новембарских парламентарних избора 1920. године, Француска и Енглеска повукле своје представнике са црногорског двора.⁶⁰ Вијест о додјели апанаже узбудила је духове међу ујединитељима у Црној Гори, па је влада налазила за сходно да упутити шифровани циркулар среским начелницима у Црној Гори, у којем се додатно појашњава најављена мјера: „Влада сматра за дужност затворити једно по једно питање из прошлости. Изборима који су дошли после Рапалског уговора скинуто је са дневног реда једном за свагда питање Ц. Горе чак и за оне који су га поставили на дневни ред после Црногорске Велике Н. Скупштине. Апанажа бив. Краљу Ц. Горе је један акт ликвидације. Чиме се обележава да су његова „права „погашена да му се због његове старости, а нарочито због његова одзива на оно иностранство, које је он успио заинтересовати, даје новаца са наше стране, место новца које је до сада добијао с других страна. То питање је дакле постало новчано и то ваља сматрати за успјех...”⁶¹ Наравно, до исплата апанаже није дошло из разлога политичке и правне природе, јер, како ће се касније испоставити, питање је било много комплексније од жеље једне или евентуално друге стране да га ријешити. Посебно послје смрти краља Николе, када је актуелизовано питање статуса чланова његове породице који су живјели у немаштини и у немогућности да користе своја конфискована добра у Црној Гори. Изгледа да је и свађа међу потомцима, послје смрти Краља Николе и Милене, убрзала рјешавање овога питања.⁶² Када проблем није могао бити ријешен у цјелини, забиљежени су покушаји да се он ријешити појединачно са појединим члановима династије. Већ почетком 1920. године до Пашића је стигла повјерљива информација да је књаз Данило спреман да прода дио свога имања и да је спреман да се о томе посавјетује лично са Пашићем.⁶³ Не располажемо из-

⁵⁹ ДАЦГ, ФЕВ, МИД, Рим 1919/20, Коминике предсједника министарског савјета и министра спољних послова Ј. С. Пламенца, Рим 16. XII 1920.

⁶⁰ Види: *Le role...; Улога Француске у насилној анексији Црне Горе*, Бар 2000, 11-37; превод званичне публикације објављене 1921. у Риму на француском.

⁶¹ АЈ, 14-181-672, Начелник округа Вукчевић, Шифра из Цетиња 22. XII 1920; Одговор министра унутрашњих дела; *Ibid*, Шифра из Подгорице, Начелник округа Рад. Бошковић 22. XII 1920.

⁶² Gizeppe de Bajza, *La Questione Montenegrina*, 43.

⁶³ АЈ, 336, ф 25, VII, Шифра, Ница 24. јануара, Париз 25. јануара, Делегат Првуловић за начелника Алексића.

ворима који би потврдили да је до овога сусрета заиста дошло, али је током 1924. године, на изричитих захтјев Пашића, направљена процјена имовине престолонаследника Данила, и то оне која му је припала тестаментима краља Николе из 1915,⁶⁴ односно 1917. године. Према изведеној рачуници на дан 6. октобра 1924. године цјелокупна имовина књаза Данила процијењена је на 492.600 швајцарских франака, односно 26.384.400 француских или 88.740.060 динара.⁶⁵

Имовину су сачињавала крунска добра, завјештање краља Николе престолонаследнику Данилу, његово сопствено имање, ратне штете и лична апанажа.⁶⁶ Међутим, од евентуалног повратка имања Петровићима није би-

⁶⁴ Краљ Никола је током живота правило више тестамената. Према једном сачуваном препису то је он урадио прво 8. децембра 1910; АЈ, 335, ф 20, Приватна писма разним личностима.

⁶⁵ ДАЦГ, Одељење у Подгорици, бивши АИИТ, IV 1-1 (24), Јово Поповић – Предсједнику владе, Београд 4. октобра 1924.

⁶⁶ I. Крунска добра (мајорати) Покрејносџи:

1. зрб у бриљантијима
2. ваза од нефритија, дар цара Николе II
3. сџолична сребренарија, дарови великих књежиња Милице и Сџане
4. џоднос владике Данила
5. сабља Њемањића
6. сабља војводе Мирка
7. сребрено џосуђе свџџога Пеџра
8. „ „ владике Рада
9. „ „ књаза Данила
10. велики нож владике Рада
11. двџје сребрене кубуре владике Рада
12. мали нож владике Рада

13. архива

14. библиотека

15. сва џисма

16. слике и сабље у Сџаром двору

Неџкрејносџи:

1. Двор у Никшићу (дио Данилов)..... 6.000.000 дин.
2. Кућа на Ловћену (дио Данилов)..... 700.000
3. Дворац на Ријеци (дио Данилов)..... 2.500.000
4. Кућа и земља у Њеџушима (дио књаза Пеџра)

II. Завјештање џокојноџ Краља Пресџол. Данилу

1. Сџари двор на Цеџињу са својим џријадносџима..... 4.800.000 динара
2. Парк Сџароџа двора са воћњаком 1.800.000
3. Шџјала и зџараџа на „Ублима” 689.500
4. Земља ораниџа код иџјале 689.500

5. Мобиље, подрум и маџацин..... 2.068.500
6. Фамилијарна џардероба 1.379.000
7. „Гора” – шума на Ловћену..... 416.000
8. Мала кућа на Цетињу са мобилем и припадностима 1.112.000
9. „Забран” ријечки (преко моста) 137.180
10. Кућа и шума на „Белведеру”..... 137.180

- Примједбе, шачка 3..... 20.000 ћериера (фр) Књазу Петру
5. – слике припадају са мобилем „мајорату”
 6. – да се подијели међу члановима фамилије
 7. – имаће је Књаза Петра а не Данилово

III. Социјално имаће пресјолон. Данила које је шакоћер поменуто у шеста-
менју:

На Цетињу:

1. Дворац Данилов на Цетињу са авлијом, припадностима и гаражом.. 5.472.000
2. Мобиље и покућство..... 4.170.000
3. Лична џардероба 689.000
4. Земљиште са воћњаком и башином..... 825.000

У Бару:

1. Дворац „Тојолица „са авлијом 4.800.000
2. Једна двоспратна кућа и једна звондана за црквице..... 1.000.000
3. Кућа за стјарајаре, кујна, шпала и гаража..... 500.000
4. Оранжерија, поштено инсталлирана 689.000
5. Мобиље и покућство..... 2.000.000
6. „Забран” ограда са пет километара жице, површина 500 рала
или (900.000 ква. метр) уцјењено рало по 50 најолеона 6.950.000
7. Маслинада-око 5000 (пет хиљада стабала), по један најoleon
стабло 1.390.000
8. воћњак, виноград и мјекарница 209.000
9. Четворокатна кућа на Приспану Барском 1.390.000

У Улицу:

10. Кућа „Сука” 690.000

Код Колашина:

11. Биоградска шума, последња понуда за сјечу 14.000.000
12. вриједност земљишта 14.000.000

Примједбе:

шачка а) 1. 2. 3. 4.

- б) 6. 7. 8. – заложисо италијанскоме држављанину з. Цармандију за
лира италијанских 2.495.078
- з) 10. – Заложисо з. Станку Ускоковићу
- д) 11. и 12. – постоји задужење од 700.000 француских франака

IV. Рајне оштите од којих пресјол. Данилу припада петти дио

ло ништа јер би то истовремено значило и поништавање одлука Подгоричке скупштине, односно проглашавање њених одлука за ништавне. Такво мишљење је изнијето и у једној експертској правној анализи, и ту се поред осталог упозорава на посљедице у случају повраћаја: „...Овај начин рјешења значио би потпуно обилажење одлука подгоричке скупштине, јер повратити конфисковани иметак значи не признати ваљаност одлука подгоричке скупштине, која је ту конфискацију изрекла. А пошто је та иста скупштина у вези са питањем конфискације донијела и одлуку о свргавању с престола династије Петровића и о уједињењу Црне Горе са Србијом у зедничку Краљ. С. Х. С., то сматрам, да не би било политички, не признавати ваљаност једног дијела одлука подгоричке скупштине и тим давати поводе оним, који то требају, да контестирају легитимитет основа нашег Уједињења у јединствену Краљевину...”⁶⁷

1. Јахџа „Румија” ушћољен брод ѿод Баром – куљен у
Енглеској за 17.000 енглеских лира..... 5.523.000
2. Шестџ аушћомобила дворских..... 689.000
3. Мобиле из дворца ријечкоџ и никшићкоџ..... 689.000
4. Унишћена сџока и коњи..... 345.000

V. Лична аџанаџа ѿрестџ. Данила коју није ѿримио од 1918 џодине, као и ѿреходи с џоре ѿоменуџих добара од новембра 1918. џод. до коначноџ ликвидирања, које је ѿреходе, лако оцџјениџи на основу ѿодаџака надлежних власџи

- a) Аџанаџа од 150.000 франака у злаџу џодишње, неѿримљено за осам џодина чини:..... 15.367.700 динара
- б) Приходи од добара са лисџа број II и III за осам џодина..... ?

Примједба: Пресџолонаследник Данило има обавезу ѿлаћаџи џодишње, извјесџан број редовних ѿензија бившим дворским служисџељима из ове суме

VI. Сџецијално уређење личноџ маџеријалноџ сџања Њ. Височ. Књеџиње Милице на бази брачноџ зџовора – не изискује никаквих новчаних издаџака, ако се уреди маџеријално сџање Њеноџа мужа, док би он живио, или ѿрви умро, а она остџала удовица. Свакако нужна је диџломатска акција код земаљске владе Маклембур-Сџрелиц, да би и она смаџрала ѿоменуџи брачни зџовор, као државну обавезу ѿрема књеџињџи Милици и ѿреузела ѿлаћање ѿройисане аџанаџе од (50.000) ѿедесџ хиљада франака у злаџу џодишње будуџи да џа је ѿџишисао владар.

Примједба: Маклебурица земаљска влада Сџрелиц оџкуџила је сва ѿрава Књ. Милице од Њене фамилије, и учинила исџлаџу у ѿаџирним маркама, шџио аџсолуџно неможе бити; ѿредсџоје ѿарнице...”

Ibid; Ориџинал овоџа докуменџа се чувао у бившем Архиву ЦК СКЈ, ѿод. бр. 17688/XIX 3-2 (1924)

⁶⁷ АЈ, 335, ф 4, Имовина бивше црногорске династије.

Становиште да се Петровићима не враћа имовина било је политичке, а не правне природе, јер треба нагласити да ниједна одлука Подгоричке скупштине није била уграђена у неки југославенски закон или Устав из 1921. године. Такав случај није, примјера ради, био са Хабзбурговцима, којима је Народно вијеће у Загребу такође конфисковало имовину, али је та одлука била уграђена у Предходне одредбе за припрему Аграрне реформе од 25. II 1919 и у сам Устав из 1921, гдје се у чл. 43. поред осталог наводи: „Екпроприсање великих поседа и раздеоба њихова уредиће се законом. Закон ће одредити и каква ће се накнада дати за експроприсане поседе. За велике поседе који су припадали члановима бивших *џуђинских династија* (подв. Ш. Р.) и за оне које је *џуђинска власи* (подв. Ш. Р.) поклонила појединцима, неће се давати никаква надокнада”.⁶⁸ Пошто се Петровићи нијесу могли подвести ни под „*џуђинску*” *династију*, а уз то нијесу ни представљали династију која се борила на страни Централних сила, дакле поражену у рату, него династију која је била легитимни представник једне савезничке земље, тражила се прихватљива формула рјешавања овога питања. Становиште да се Петровићима нипошто не враћа имовина не би било згодно зато што би „...просто враћање иметка, дакле непризнавање важности подгоричке скупштине инплицирало у себи и оправдање свих оних жалби и неоправданих ревандикација, које чланови бив. Династије Петровић Његош због ове конфискације чине. С тога у ријешењу о овом иметку не смије се стати на становиште, да се иметак *враћа*...”⁶⁹ Тада су се у београдској штампи, блиској радикалима, могли прочитати јасни захтјеви у прилог повратка имовине наследицима краља Николе: „...Ма какво да је то решење Подгоричке Скупштине, оно би добило најлепши и најкориснији облик тек онда, када би се непокретна имовина Краља Николе у Црној Гори повратила његовој деци...

...*Краљ Никола и његова деца нису били наши рајни нејријашељи ња да би се њихова законити имовина смела да конфискује*”.⁷⁰ Чак је била објављена и вијест да је влада донијела такву одлуку.⁷¹ Умјесто повраћаја, пре-

⁶⁸ Види: Устав од 1921. године, Службене новине Краљевине СХС од 28. јуна 1921, бр. 142 а; Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941), Београд 1988, 43.

⁶⁹ АЈ, 335, ф 4, Имовина бивше црноорске династије.

⁷⁰ Балкан, бр. 23328. V 1925, 1, Краљ Николе и његово имање.

⁷¹ Балкан, бр. 296, 30. X 1925, 1, Имање Краља Николе; „...*Краљевска Влада њод њредседнишћом мудрог з. Ник. Пашића и овога џућа доказала је да жели и да се бори за њравду и мир у великој нам Краљевини, јер њосле к раће дебате Влада је одлучила да се њосијуи њо њесшаменију њок. Краља Николе и да се сва њривајна имовина Његоша даде на расшоложење њиховим наследницима. Једино Двор на Цетињу, који влада сматра народном и државном кућом, има њријасији држави. Све осшало враћа се наследницима њок. Краља Николе...*”;

порука је била да држава уступи у сопственост имовину династији Петровића, с тим да се законом овласти влада да у споразуму са интересентима ову имовину откупи. „Ово овлашћење, било би *пошребно и корисно, јер смайрам, да не би било добро, да бар директни пошомци пок. краља Николе задржавају некрейна имања у Црној Гори и њим љрајну везу са сџановнишџвом...*”⁷² На крају анализе, сугерисано је да се прије доношења било каквог закона у Скупштини претходно направи писмени споразум са свим заинтересованим члановима династије Петровић, да пристају на откуп свог иметка и да им се откупне суме не исплаћују одмах, него периодично и доживотно. Као разлози за такав став наведено је:

„1. што ни у којем случају не треба да бар директни потомци пок. краља Николе имају некретни иметак у Црној Гори,

2. Што би споразум о откупу након изгласаног закона био врло отежан претераним захтјевима интересената,

3. Што њима не треба исплатити откупнине од један пут, јер ће то расипнички брзо потрошити и опет и ако са мање права али са више шкандала, нове захтјеве постављати кад у биједу пану,

4. Претходним споразумом о откупу могле би се добити и потребне изјаве политичке од интересираних на овом питању и плаћање периодично било би најбоља санкција да ће изјаве бити одржаване...”⁷³

Питање апанаже и имовине династије Петровића је коначно начелно ријешено Финансијским законом за 1927/8. годину, чији члан 316. гласи: „Овлашћује се Министарство финансија, да може један део имовине, који је рјешењем Подгоричке скупштине од 16. XI 1918. године постала државна својина уступити у власништво појединим члановима бивше династије Петровић-Његош. Овлашћује се уједно Министарство финансија, да на основу предходног споразума са члановима бивше династије Петровић Његош, а по одобрењу Министарског савјета, може исплатити истима, т. ј. бившем престолонаследнику Данилу, деци бившег кнеза Мирка, бившем кнезу Петру и бившим књегииама Ксенији и Вери, делом у готову, а делом у оброчима доживотној рати укупно свима износ од 42.000.000 динара”. Из

Види: Балкан, бр. 300, 3. XI 1925, 1, Имање пок. Краља Николе; Балкан, бр. 354, 27. XII 1925, Ликвидација имовине династије Петровић, Наводи да је пројекат о томе урадио др Сршкић.

⁷² АЈ, 335, ф 4, Имовина династије Петровић; Аутор ове непотписане анализе прављене за потребе владе уочи расправе у Скупштини око овога питања такође наводи да ако би се на овај начин ријешило питање иметка онда би остала на снази и она одредба о забрани боравка члановима династије на подручју Црне Горе. „...Полицјиске власџи можу вазда љримјениџи закључак љодгоричке скуџишџине и љроџјерџиџи их из Црне Горе”.

⁷³ *Ibid.*

наведене одлуке се јасно учоава да је поступљено према претходно наведеним препорукама и да је спровођење ове одлуке било јасно условљено претходним признањем КСХС, односно „на основу предходног споразума”. Наравно да је начелно дефинисан став југословенске владе, односно Пашића, који је према писању њему блиске штампе бринуо о овом проблему, желећи да га ријеши прије свечаности преноса Његошевих костију на Ловћен 1925. године,⁷⁴ битно определијели и њену политику према члановима династије Петровић. А њих је, посебно послије смрти краља Николе, превасходно интересовало питање њихове имовине и социјални статус. У томе се посебно истицао књаз Петар, најмлађи син краља Николе, који је убрзо, посредством родбинских веза, јасно давао сигнале Београду да је спреман да прихвати свако рјешење које би олакшало његов материјални положај. Још током боравка у Риму он се био заљубио у једну удовицу, поријеклом из Енглеске, којом се и оженио 1920. године.⁷⁵ Захваљујући чињеници да је сачувано неколико десетина његових писама Карађорђевићима, члановима и предсједнику владе, данас је могуће нешто више сазнати како се одвијала та комуникација. Прво је већ у августу 1923. године књаз Петар писао краљу Александру Карађорђевићу, молећи га да му помогне у рјешавању свог материјалног положаја. О томе сазнајемо из једног његовог писма некој особи коју ословљава са „Драга моја Биба” у којем описује своје материјално стање: „Као што сам ти и писао, одавно немам средстава за живот, стога сам морао да продам своја кола и оно што је

⁷⁴ Балкан, бр. 178, 4. VII 1925, 2, Породица пок. Краља Николе. „...По најјоузданијим информацијама ишло смо их добити и ишћање породице пок. Краља Николе приводи се сада крају. Како нас узјевају, оно ће бити уређено коначно убрзо, још је преноса остатака великог Неђоша са Цетиња на Ловћен како би се ијружила могућности и његовим ишћоцима да узму видна учешћа у ово великој националној свечаности, коју је материјално омогућио лично Њ. В. Краљ. Овом ствари руководи лично з. Никола Пашић, који је ишме ишоказа илемењити жесити, на који му се мора од срца честитати одаћи му на шћој великој илемењити стити свако иризнање”;

Балкан, бр. 233, 28. VII 1925, 1, Залажући се за повратак имовине лист пише: „У часу када се у Црној Гори врше иријреме за једну велику националну и државну свечаност, на којој ће бити ирисуити Краљ и Влада било би ишћички мудро и исихолошки најидесити иренуишак, да се ишћање имовине Краља Николе реши у користи његове деце, ишћо је исувише јасно, да би ишћољно решење и шћога ишћања благодиторно ишћало на санирање ирилика у Црној Гори. Тиме би био ишћварен и онај део оних обећања, која је. Пашић је неколико дана из Карлових Вари дао Црној Гори и Црногорцима...”

⁷⁵ Нико Хајдуковић, н. дј., 487; Намјери књаза Петра да се раније ожени Виолетом Вагнер противила се влада Евгенија Поповића, односно Нико Хајдуковић, као заступник предсједника, пријетећи му указом о лишавању прерогатива члана династије. Тек за владе Јована Пламенца књаз Петар се оженио.

остало од накита моје жене,⁷⁶ а то ми је омогућило да преживим до данас, а сад сам без ичега, ама баш без ичега (подв. у ориг. – Ш. Р.). Прије неколико дана сам писао краљу...”⁷⁷ У сваком случају, књаз Петар се већ у септембру нашао у Београду, гдје је примљен код краља Александра, уз бучне протесте црногорских ујединитеља који су такав краљев гест оквалификовали као кршење одлука Подгоричке скупштине.⁷⁸ Интересантно је, да су ово становиште касније прихватили и неки историчари, пренебрегавајући чињеницу да су посланици Подгоричке скупштине могли донијети одлуку о забрани повратка члановима династије само за подручје Црне Горе, а не и Србије, или неко друго подручје КСХС.⁷⁹ Колико је нама познато, Петровићи, бар они на које се односила одлука Подгоричке скупштине нијесу никада били у Црној Гори. Иако не располажемо извором који би посвједочио о садржају разговора књаза Петра и краља Александра, из једног каснијег писма сазнајемо да је краљ Александар обећао црногорском књазу да ће његово питање бити ријешено за шест мјесеци, рачунајући од 18. октобра 1923. године, и да је у том смислу књаза Петра упутио код председника владе. Пашић му је обећао да ће се његово питање ријешити за шест недјеља.⁸⁰ Књазу Петру је обећана извјесна сума новца и повраћај његове имовине.⁸¹ Како од тога није било ништа, књаз се поново обраћа краљу Александру, којем је „показао ... колико сам му одан”, тражећи од њега да интервенише и прекине „ову мучну ситуацију”.⁸² То је Александар изгледа и урадио, јер већ у мају 1924. године, књаз Петар захваљује „на интервени-

⁷⁶ Петар је био ожењен Виолетом Вагнер (1887-1960).

⁷⁷ А, 335, ф 4, *Pero – Ma très chère Biba*, Paris, le 29 Aout 1923 (писмо је на француском).

⁷⁸ Тодор Божовић, тада посланик Демократске странке тим поводом је поднио интерпелацију председнику владе, док је радикал Љубомир Бакић посјетио Пашића и изразио му негодовање због посјете књаза Петра.

Види: Народна ријеч 29. IX 1923, бр. 65; Слободна мисао 1. X 1923, бр. 55.

⁷⁹ Види: Димитрије Димо Вујовић, *Подгоричка скупштина 1918*, Загреб 1989, 119. Тако аутор на једном мјесту наводи: „Али, док су одлуке о деитронизацији и уједињењу остале нејрикосновене, дошле су одлуке о конфискацији имовине и забрани уласка у земљу биле њрекршене, јер су њоједини чланови династије касније долазили у Југославију...”.

⁸⁰ АЈ, 335, ф 4, Књаз Петар Петровић Његош – министру, 6. марта 1924.

⁸¹ *Ibid*; Тим поводом књаз Петар је писао: „Ако не бих до краја овога мјесеца ѡпримио ѡписмену ѡпшврду, да су ми моја добра ѡвраћена, као ѡд и уручена својиа која ми је обећана, ѡто ћу бити ѡрипућен неодложно ѡшћушоваиши за Биоград, да се ѡжосалим Њ. В. Краљу, мом узвишеном Владару, који ће, увјерен сам, сѡставити крај овој мојој душевној и маѡтеријалној аѡноцији...”.

⁸² АЈ, 335, ф 4, Перио – краљу Александру, Париз 10. III 1924 (писмо је на француском).

цији у погледу моје апанаже која је ријешена, како је најављено у Вашем задњем писму...⁸³ Тим поводом књаз Петар је поново допутовао из Париза (становао је у хотелу *Majestic, Avenue Kleber*) у Београд, почетком октобра 1924. године, гдје га је примио надлежни министар у влади⁸⁴ и сам краљ Александар, који му је поново обећао да ће се његово питање ријешити.⁸⁵ У то вријеме загребачка штампа објављује вијест да је између књаза Петра и владе склопљена погодба о повраћају имовине, и то само половине, док би друга половину била уступљена Пашић-Прибићевићевој влади за изборни фонд.⁸⁶ Наравно да ове шпекулације не би биле вриједне помена, да не илуструју шири контекст политичке употребе овога питања. Преписка између краља Александра и књаза Петра није занимљива само по томе што се одвијала углавном на француском језику, већ и по томе што је у писмима расла количина атрибута „оданости”, „бесконачне оданости”, „вјерности” и сл., како су изгледа и расла средства која је овај давао књазу Петру, чија му је наклоност сигурно годила. Активност књаза Петра на рјешавању свога социјалнога положаја одвијала се мимо знања осталих чланова фамилије. Она није наилазила на разумијевање код осталих, посебно код сестара Ксеније и Вјере, које нијесу могле да схвате како је књаз Петар могао одлазити „код убице свога оца”. Послије повратка из Београда, Петар је отишао да обиђе своје сестре, које су га дочекале мрзовољно и непријатељски, те је дошло до жучне расправе, послије које је Петар „црногорским принцезама Ксенији и Вјери” написао једно јетко писмо. У том писму, Петар, одговарајући на оптужбе да је одлазио „код убице свога оца”, наводи и сљедеће: „да ме је баш брига за вас двије и за читав свијет, сем за његово Величанство краља Александра и за Предсједника Пашића. Стога хоћу да вам кажем, између осталог да сам боље служио свом вољеном Оцу, него ви обадвије, а *йосебно неџо њи, Ксенија, која си се само мијешала у йолийику на ишйешу Црне Горе* (подв. у ориг. – Ш. Р.), умјесто да си се бринула о кући или о пословима који се тичу једне младе принцезе”. Потом слиједи и једна понуда доказа овога исказа: „Као доказ овоме што ти кажем, имам твоја писма; написана твојом руком, а која ми достојанство не дозвољава да објавим, јер се каже да се прљава веш кући пере, али ако ипак желиш, могу ти послати фотокопије твојих политичких писама, за које не можеш порећи да си их писала...⁸⁷ Свађа са сестрама је била толико

⁸³ *Ibid*; Петар од Црне Горе – екселенцијо, Париз, 12. мај 1924. (писмо је на француском).

⁸⁴ АЈ, 335, ф 4, Перо – Ваше величанство, Биоград 7. октобра 1924.

⁸⁵ *Ibid*; Перо – Господаре, Београд 13. октобар 1924. (писмо на француском).

⁸⁶ Балкан, бр. 329, 29. XI 1924, 1, Имовина пок. краља Николе.

⁸⁷ *Ibid*, Петар – Црногорским принцезама Ксенији и Вјери (Писмо је недатирано, на француском, доста нечитко).

жучна да је Петар зажалио што му нијесу „послале у своје име неког мушкарца, а онда бих га са посебним задовољством дочекао, како то са дужном пажњом обичавам у таквим приликама.”⁸⁸ Вјеран и одан Александру, колико и свом оцу,⁸⁹ књаз Петар му је редовно испостављао рачун колико му је новца до тада дао: „1. У Биограду у мјесец октомбар 1923 – тридесет хиљада франака; 2. У Паризу у мјесец април 1924 – двадесет пет хиљада франака; 3. Сада на Блед – педесет хиљада франака”. Уз ово је ишло и обећање: „Ја се учтиво и понизно обавезујем да ћу ове своте повратити Вашем Величанству с највећом захвалношћу и признањем, чим будем примио моја имања у Црној Гори”.⁹⁰

Књаз Петар је са својом супругом у августу 1925. боравио на Бледу, као гост краља Александра и краљице Марије.⁹¹ Пут од понизне оданости па до молбе за пријем, како би Александру „саопштио неколико ствари *йрилично важних*”⁹² (подв. у ориг. Ш. Р.) у септембру 1926. године, књаз Петар је прелазно веома лако и брзо, тим прије што му је стално обећавано да ћу му бити повраћена имовина, а до тога дана „дарежљиви” Александар му је удјеливао једнократне суме које је овај стално тражио. Крајем 1926. или почетком 1927. књаз Петар се преселио из хотела Majestic у Вилу la Victoire чији закуп није имао чиме платити. Али, како му је југословенски министар Нинчић обећао, приликом сусрета у Паризу, да ће се његово питање ријешити до краја 1926. године, Петар је тражио од краља Александра да нареди влади „да ми авансира сто хиљада франака до краја овога мјесеца (јануар 1927. – оп. Ш. Р.) а то је сума која ми је потребна да платим закупнину за вилу и да платим предујам неким од повјереника. Разумије се да ће овај износ бити одбијен приликом повраћаја моје имовине...”⁹³ Црногорски књаз је био нестрпљив, јер је у августу 1927. године боравио само „осам дана у Венецији”, коју је морао напустити усљед недостатка средстава,⁹⁴ а од аванса није било ништа, иако је Скупштина у међувремену била изгласала финансијски закон. Зато је у октобру 1927. године поново допутовао у Београд,⁹⁵ гдје га је на интервенцију краља Александра примио министар правде Душан Суботић.⁹⁶ Са владом је потписао уговор 1. јануара

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ АЈ, 335, ф 4, Признаница, Блед 8. VIII 1925, Потпис: Петар Петровић Његош.

⁹¹ *Ibid*; Перо – Ваше Величанство, Блед 8. август 1925. (лично повјерљиво – писмо је на француском).

⁹² *Ibid*, Перо – Ваше Величанство, 21. 9. 1926.

⁹³ *Ibid*, Перо – ваше Величанство, Менлон, 1. I 1927. (писмо је на француском).

⁹⁴ *Ibid*, Перо – Ваше Величанство, *Villa Formica*, 24. VII 1927; *Ibid*, Перо – Ваше Величанство, *Villa Formica* 27. VIII 1927.

⁹⁵ *Ibid*, Перо – Ваше Величанство, Биоград 9. X 1927.

⁹⁶ *Ibid*, Перо – Ваше Величанство, Биоград 15. X 1927.

1928. године, али му је новац нередовно стижао.⁹⁷ Књаз Петар је честитао краљу Александру и изразио дивљење на „мудром и државничком поступку” поводом завођења диктатуре 6. I 1929. године из разлога што ће краљ „имајући сада потпуну и неограничену власт у својим рукама, наредити да се исправи неправда која ми је поред свих многобројних обећања до сада чињена, ускраћивањем ми моје очевине, на коју имам неоспорно право, као и сваки па и последњи подајник Вашег Величанства...”⁹⁸ А када је допутовао у Париз Милорад Драгутиновић, да надзире понашање књаза Петра, по наводном налогу краља Александра, овај му се у писму жалио денунцирајући истога.⁹⁹

Последњи сусрет краља Александра и књаза Петра догодио се у децембру 1931. године, непуних шест мјесеци прије него што ће црногорски књаз који је већ неколико година боловао, умријети, и тада ће овај, први пут поред рјешавања свог питања, југословенског краља замолити да интервенише за неког другог Црногорца. Радило се о интервенцији за Ника Јовићевића, мајора бивше црногорске војске, касније припадника француске војске, више пута рањаваног, добитника легије части, похваљеног за храброст од стране маршала Петена, који је био отпуштен из војске као 100% инвалид. Петар је тражио да му се додијели пензија, јер је био на самртничкој постељи.¹⁰⁰ Књаз Петар је умро 7. маја 1932. године и његова смрт, бар према реакцији јавности, није никога посебно узбудила у Црној Гори. Вијест о његовој смрти објавила је на петој страни једино никшићка „Слободна мисао”.¹⁰¹

За разлику од млађег Петровића, који је с Карађорђевићима одржавао интензивне контакте, таквих података немамо за престолонаследника Данила.

Према неким извјештајима из 1925. године, Данило је живио скромно, посебно од када се разбољела његова жена Милица, која је била смјештена у једном санаторијуму „*под условима као кад се неко љрима из најсиромашније класе*”.¹⁰² Милица (Јута) Мекленбург-Стерлиц, Данилова жена, успјела се дочепати дијела насљеђа из заоставштине ове њемачке династије, што им је сигурно олакшавало живот.¹⁰³ Вјероватно условљен приманњем апанаже претходним званичним признањем КСХС, он је то и урадио 7. фебруара 1927. године у Ђенови, давањем званичне изјаве генералном

⁹⁷ *Ibid*, Перо – Ваше величанство, Монте Карло 21. 5. 1928.

⁹⁸ *Ibid*, Перо – Ваше Величанство, 10. I 1929.

⁹⁹ *Ibid*, Перо – Ваше Величанство, 9. II 1929.

¹⁰⁰ *Ibid*, Перо – Ваше Величанство, Париз, 23. 12. 1931.

¹⁰¹ Слободна мисао 11/1932, 18, 5.

¹⁰² Балкан, бр. 127, 12. V 1925, 2, Породица краља Николе.

¹⁰³ Балкан, бр. 144, 29. V 1925, 2, Породица пок. краља Николе.

конзулу КСХС.¹⁰⁴ У изјави упућеној предсједнику владе КСХС, Данило поред осталог наводи: „...овим њуштем изразим да љризнајем Краљевину Срба, Хрватша и Словенаца, онакву каква је створена нашим ослобођењем и уједињењем и уређена њеним државним Уставом од 28. јуна 1921. године. Пријраван сам да својим скромним силама љомоћнем њеном јачању и наљредовању и уверавам Вас својом часном ријечју да ћу се клонити сваке било директне, било индиректне акције која би била уљерена љроштив добра наше Ољшацибине, њенољ уставнољ уређења и њених закона”. Потом изражава своју сагласност са рјешењем владе сходно чл. 316. Финансијског закона, који је прописивао да му се сума од пет милиона динара исплати у готовини, као и са сумом од три хиљаде швајцарских франака мјесечно. На крају је захвалио влади „на досадашњој маљтеријалној љомоћи која ми је указана”.¹⁰⁵ Посљедња реченица из ове изјаве недвосмислено упућује на закључак да је и Данилу исплаћивана одређена свота новца од стране југословенске владе, прије него је законом дефинисано ово питање. Међутим, да су принадлежности члановима династије Петровић исплаћиване нередовно и, у суштини, не као апанажа већ као надокнада за одузету имовину, сазнајемо из једног писма Данила Петровића, предсједнику владе Милану Стојадиновићу, десетак година касније. Наиме, Милан Стојадиновић, који је имао значајно политичко упориште у Црној Гори, гдје је као шеф црногорских радикала од 1925, а потом предсједник Бановинског одбора ЈРЗ од 1936, градио своју политичку каријеру са имицом „највећељ Црнољорца”, почасног грађанина Никшића и Бара, иако је родом био аутохтони Чачанин,¹⁰⁶ испољавао је примјетни интерес за ово питање које му је било познато још из времена када је био Пашићев министар финансија. У писму Данилу из 1937. године, Стојадиновић је обећао повишицу од неких 2000 франака мјесечно усљед девалвације коју је претрпјела ова валута, очигледно на интервенцију кнеза Павла са којим се Данило сусрео на Бледу 20. августа 1937. године.¹⁰⁷ Октобра 1937. године држава је дуговала Дани-

¹⁰⁴ АЈ, 335, ф 4, Данило Петровић Његош – Господине предсједниче, Ђенова, фебруар 1928.

¹⁰⁵ *Ibid*; Шербо Растодер, *Скривана стљрана истљорије*, Црногорска буна и одметнички покрет 1918-1929, IV, Бар 1997, 2249-2250.

¹⁰⁶ О томе види: Шербо Растодер, *Пољитичке стљранке у Црној Гори 191-1929*, Бар 2000; Шербо Растодер, *Југословенска радикална заједница у Црној Гори 193-1939*, рукопис магистарског рада.

¹⁰⁷ АЈ, 37, ф 30, Примљена пошта за 1938, Данило Петровић Његош Милану Стојадиновић, Сан Ремо, Хотел *Royal* 15. октобра 1937. Помоњући сусрет са кнезом Павлом, Данило наводи да је код њега „нарочитљо долазио, не да љросим већ да ља замолим да ми љомоћне код Вас (Стојадиновића – Ш. Р.) за оно истљо шљто сам намљераво молитљи љок. краља Александра”.

лу Петровићу 14. 200 франака. Данило је био незадовољан чињеницом да је његово имање раздијелено „на равне дјелове са мојом браћом и сестрама без да буду они на то имали каквог права по шестнаесторици нашег Оца, по којног”,¹⁰⁸ а кнеза Павла је молио „да ми моменално сјасе од јавне продаје за дугове моју кућицу у Рокбрину, и очува ми кров над главом за моје сјаре дане...”. Такође га је молио да „ми помогне уредиши родитељске гробове у Сан-Ремо који су и данас на шереи италијанског Двора, иако мој отац није био Италијан, него један Српски краљ, чији су претци и он, сјавили прве шемеље данашње државе, борећи се и мачем и пером уз највише оскудице и невоље, ја данас и гробови и ја смо на улици. Све ово није право, ниши служи на част Југославије, која је нама одузела уз имање и част и отацбину”. Данило је тражио од Стојадиновића да му преда столно сребро посуђе које је било велике вриједности, а које се налазило у депоу Министарства финансија у Београду, а све је те захтјеве подупирао „мојим досад непоколебивим лојалним држањем према Држави и Династији Карађорђевића”.¹⁰⁹ Не располажемо сазнањима о томе да ли је Стојадиновић заиста нешто предузео у смислу напријед наведених захтјева бившег црногорског престолонаследника, који је двије године касније и умро у очигледној оскудици и немаштини. Вијест о његовој смрти није објавио ниједан лист у Црној Гори, а изгледа ни у Југославији.¹¹⁰

Од Петровића којима је требало исплатити надокнаду за одузету имовину поменутих у закону з 1927. године били су и принцезе Вјера и Ксенија.

Принцеза Вјера није дочекала почетак примјене овога закона, јер је умрла октобра 1927. године. Ни њену смрт није забиљежио ниједан лист у Црној Гори.¹¹¹ Остала су дјеца књаза Мирка и принцеза Ксенија, најмлађа кћерка краља Николе, његова миљеница са значајним упливом на њега,¹¹² тврдоглава и поносна и очигледно најтврђи преговарач за југословенску страну.

Према неким подацима, Ксенија и Вјера су живјеле у немаштини, радећи као дактилографкиње код неког фабриканта на Азурној обали у Француској.¹¹³ Током 1928. године Ксенија је била приморана да прода свој намје-

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ Види: Црногорска библиографија, III-6, Расправе, чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1936-1944, Цетиње 2000.

¹¹¹ Види: Црногорска библиографија, III-4, Расправе чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1919-1929, Цетиње 1993.

¹¹² Види: др Иво Јовићевић, н. дј. 123; Илија Ф. Јовановић-Бјелош, н. дј.

¹¹³ Балкан, бр. 112, 23. V 1924, 2, Пронађено благо; Балкан, бр. 144, 29. V 1925, 2, Породица пок. краља Николе;

Види: Балкан, бр. 233, 28. V 1925, 1, Краљ Никола и његово имање

штај од бамбуса из свог дома у Кап д' Антибу да би преживјела.¹¹⁴ Одмах по доношењу закона 31. марта 1927. године, Ксенија је ангажовала адвоката, који се обратио др М. Спалајковићу, посланику КСХС у Паризу, са захтјевом да овај затражи од владе у Београду да заштити права Ксеније и њене умрле сестре Вјере, чији је она једини наслједник. Због тешке ситуације у којој је Ксенија живјела, тражено је да јој се исплати „један дио суме до коначне исцлапје”.¹¹⁵ О наведеном захтјеву, југословенски посланик је убрзо обавијестио министра иностраних дјела др Војислава Маринковића, од којег је тражио да му се достави одлука владе по овом питању.¹¹⁶ Влада је већ у 1927. години била донијела одлуку да се Ксенији исплаћују по двије хиљаде швајцарских франака мјесечно, да би та сума у 1929. години била повећана на 3.000. Међутим, Ксенија није хтјела да прихвати доживотну ренту, тачније дугорочну исплату надокнаде за одузету имовину. У једном писму својој сестри Јелени, италијанској краљици, која је повремено слала свог курира на Цетиње да донесе неке од ствари Петровића за које би власт дала одобрење, Ксенија пише, тим поводом: „Није да је *џо* мало или много, али не моџу да *џрихваџим џринциј*: и кад би ми *џонудили десет џуџа више у џом виду, оџеџ бих одбила. Кад би ми џонудили само џлавницу чију би камџу џресџављало џих 3.000 франака, ја бих џрихваџила и ослободила их*”. Молила је своју сестру такође, да одложи слање свог курира (Паулина?) на Цетиње: „Ни *џамо једнако неће даџи оно џџо ми џриџада, јер намјеравају да најраве одбир међу мојим личним сџварима да би их сџавили у Музеј (!). Осџало ће ми даџи. Ни овдје не џледам на вриједносџ сџвари, неџо на џринциј: или ми све моје сџвари џриџадају и са џима моџу слободно да расџолажем, или су ми их џак заџлијенили. Али не моџу дозволити да џраве одбир и да ми заџим, удијеле милосџињу од мојих власџиџих сџвари од онога џџо неће да задрже*”. Ксенија је такође захтијевала да се досљедно спроведе све оно што је у закону споменуто, тражећи по том основу и дио своје сестре Вјере: „Овај *џоследњи дио не може и не џреба да не сџане Вјера џа је мени осџавила; дакле џоџражујући џа ја џосџуџам у џоџџуносџи џо закону*”. Поред наведеног, Ксенија је потраживала 200. 000 златних франака уложених код Црногорске банке на Вјерину и њено име на штедним књижицама бр. 801А-II-801А (принцеза Ксенија) и бр. 801Б-II-801Б (принцеза Вјера). Она је посједовала те књижице и тврдила да тај новац није могао нико подизати без потписа са тих књижица. „Као *џџо видиш, све је врло једносџавно и нарочитџо легално*”, писала је Ксенија својој

¹¹⁴ Цон Д. Тродвеј, *Црногорски Александар Диваји*, Alexandria, октобар-новембар 1998, 20.

¹¹⁵ АЈ, 335, ф 4, Писмо Спалајковићу 14. јануар 1928 (писмо на француском).

¹¹⁶ *Ibid*, Др М. Спалајковић – Др Војиславу Маринковићу, министру иностраних дела, Париз 2. јануара 1928, Пов. бр. 48.

сестри.¹¹⁷ На захтјеве Ксенијиног опуномоћеника, влада КСХС је одговорила у марту 1930. године обавјештавајући га да ће наредне четири рате бити уплаћиване почетком 1931, 1932, 1934, док ће износ од 150.000 швајцарских франака, са рачуна Црногорске банке, бити плаћен преко *CREDIT LYONNAIS* банке у Паризу или *CREDIT SUISSE* банке у Цириху, зависно од Ксенијине жеље. На ову суму неће бити плаћена камата, предвиђена раније склопљеним уговором са Црногорском банком, али ће јој зато бити враћене личне ствари које су се налазиле на Цетињу и „*Њена Краљевска Висоци може располагати њим стварима њо Њеној жељи*“.¹¹⁸ Ускоро је министарство финансија на основу рјешења владе од 6. фебруара 1930. наредило да се принцези Ксенији исплати 150.000 франака на име првог дијела доживотне ренте.¹¹⁹ Претпостављамо да је ова уплата заиста и реализована, као и остала обећања владе, јер у архивима више нијесмо наишли на траг који би могао сугерисати о постојању даљних спорних питања између Ксеније и југословенске стране.

Према помињаном закону из 1927. право на апанжу су имала и „*Миркова дјеца*“. Као што смо навели, књаз Мирко је умро веома млад 1918. године у Бечу. За разлику од Данила и Петра који нијесу мали дјецe, Мирко је имао пет синова: Стевана, Станислава, Михаила, Павла и Емануела.¹²⁰ Осим Михаила, који је проглашен за престолонаследника послије абдикације Данила 1921. године, остали су умрли веома млади: Стеван 1908; Станислав 1907; Павле 1933; Емануел 1928. године. Михаилу, Емануелу и Павлу била је одређена укупна апанажа од 6.000 франака, дакле по 2.000 франака по једном. Ово се право није могло наслиједити, тако да је на крају Михаилу исплаћивано по 2.000 швајцарских франака мјесечно, док његова мајка Наталија Константиновић-Његош, Контеса Додзел, није имала право ни на какву надокнаду, бар према тумачењима тадашњих власти.¹²¹ Ипак, она је примала апанажу од 1921. године.¹²² Лојално држање Петровића, а посебно Михаила, према југословенској држави и династији Карађорђевића, било је истицано од стране југословенских представника приликом посјета страним дворovima и државницима. О томе је оставио занимљиво свједочанство у својим мемоарима Милан Стојади-

¹¹⁷ АЈ, 335, ф 4, Ксенија – Јелени, 27. октобар 1929. (писмо је на француском).

¹¹⁸ *Ibid*, Писмо од 15. марта 1930. (на француском).

¹¹⁹ *Ibid*, Министар финансија – Бошку Јевтићу, министру Двора, Београд 27. маја 1930.

¹²⁰ Види: Michel Sementery, *La descendance de Nicolas I roi du Monténégro*, Bezanson, 1985.

¹²¹ АЈ, 74, ф 14, Министар двора – Др Ђорђу Ђурићу, краљевском посланику у Лондону, Београд, 2. јануара 1934.

¹²² Види: Бојка Ђукановић, Никола I Петровић и Александар Дивајн, Краљ Никола – личност, дјело и вријеме, ЦАНУ 21, 1998, II, 154.

новић, председник југословенске владе, када је приликом посјете код италијанског краља, папе и Мусолинија, с краја 1937. године, описао разговор с италијанском краљицом Јеленом, која је бринула о својим сродницима,¹²³ кћерком краља Николе, женом италијанског краља Виктора Емануела III. Констатујући да је аудијенција код италијанског краљевског пара на њега оставила најбољи утисак и што се може замислити, Стојадиновић потом наводи: *За краљевском вјером седео сам десно од краљице Јелене, а лево од ње Мусолини. Преко ње Краљице седео је краљ, десно од њега моја жена, до ње гроф Пано, а лево од Краља његова ћерка, принцеза Марија, која се после удала за принца од Боурбон Парма. Краљица је такође са мном разговарала француски иако је црногорска принцеза, кћерка краља Николе. Дуго бављење у Италији учинило је да прилично заборави мајерњи језик. То је био једини разлог да и са мном зовори француски, како ми је то после објашњено. У разговору Краљица се највише расијавала за прилике у Црној Гори за сав моје Владе према преживјелим члановима црногорске краљевске куће. Рекао сам да се о њима води рачуна и да сви уживају аманџе, које им омогућавају присвојан, премда скроман живот, да су врло коректни према Југославији, а нарочито Михаило Пећковић. Затим се краљица интересовала за зробовете својих родитеља, који су умрли у изгнанству, и били привремено сахрањени у Сан Рему. Рекох да сам и том прилици посветио пажњу и да у сјоразуму са Патријархом српске православне цркве, Гаврилом Дожићем, спремамо план по коме би се на Цетињу подигла нова катедрала и у њу би се онда имало да пренесу посмртни остаци покојног краља Николе његове жене краљице Милене и да им се тако укаже посмртна почаст. Стојадиновић потом наводи да је његово излагање краљица пратила са очевидним задовољством, да га је гледала испитивачки у очи, као да жели повјерити истинитост мојих речи, да јој је он казао да је биран за народног посланика Црне Горе, да тамо има много пријатеља те да добро познаје тамошње народно расположење, које је добрим делом, у дну свога срца, још увек везано за своју ствару, народну династију. Рекавши да им то ипак не смета да буду верни поданици краља Југославије у чијим венама тече крв обе српске династије, Стојадиновић дословно наводи и завршне ријечи италијанске краљице Јелене: *Бићу Вам захвална за све што будите учинили да моји родитељи добију зробице које им одговарају. Када буду лежали у својој родној земљи, верујем да ће тек онда њихове душе наћи покој свој...*¹²⁴ Позна-*

¹²³ О Јелени су са уважавањем писали Црногорци у егзилу; Види: Krsto J. Nikovich, *Nel XL anniversario delle Nozze di Elena Regina d'Italia, Una Grande e Fiera Sovrana*, Ferrara 1936; Сјећање на ову италијанску краљицу објавио је: Хајнрих фон Хесен, *Кристални лустер Јелене од Савоје*, Подгорица, 1998.

¹²⁴ Милан М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Југославија између два рата, Ријека 1970, 444-445; У својим мемоарима Стојадиновић је оставио и занимљив запис о двије дружбенице краљице Јелене: *Ту сам се упознао и са две дружбенице*

то је да ће црногорски краљевски пар *свој њокој* у Црној Гори наћи тек 1989. године, када ће из Сан Рема њихови посмртни остаци бити пренијети на Цетиње, заједно са посмртним остацима њихових кћерки Вјере и Ксеније, док се кости остале дјеце и даље налазе ван родне груде.

Из расположиве документације тешко је утврдити укупну своту која је исплаћена Петровићима на име апанаже, у ствари надокнаде за одузету имовину. У сваком случају она није била ни приближна вриједности имовине коју су ови посједовали. Краљ Александар је користио сваку прикладну прилику да покаже гестове добре воље, када су била у питању новчана потраживања Петровића. Па и онда када то од њега нико није тражио, а могло је утицати на поправљање имица владара код дијела Црногораца осјетљивих према династији Петровића и члановима њене уже и шире фамилије. У том смислу може се тумачити велика церемонија преноса Његошевих костију на Ловћен 1925. године и изградња капеле о трошку краља Александра,¹²⁵ или плаћање трошкова сахране војводе Божа Петровића и његове жене, почетком 1928. године, на чему је краљу Александру куртоазну захвалност изразио њихов син Андрија.¹²⁶

III. ПОЛИТИЧКИ АНГАЖМАН ПЕТРОВИЋА ПОСЛИЈЕ ДЕТРОНИЗАЦИЈЕ 1918. ГОДИНЕ

Вијест о одлукама Подгоричке скупштине читана је у двору у емиграцији у присуству краља Николе, владе и краљице Милене. Одлуке је прочитао др Перо Шоћ, министар у влади. „За вријеме читања писма Краљ није ода-

☞

краљице Јелене., две веома уљедне и ошмене Црногорке, које живе у Риму већ дужи низ година. Једна је госпођа Љубица Росси-Петровић, кћи Војводе Ђура Петровића, суйруга једног познатог италијанског хирурга, а друга госпођа Босиљка Радоњић, обе пореклом са Његуша из двеју водећих црногорских породица. Увек спремне да помогну наше људе, оне су често свраћале у наше поштанско, где су код двојице нежења, Ракића и Дучића, замењивале љубазне домаћице. Госпођа Босиљка Радоњић је нарочито привлачила пажњу својим беспрекорним, према мало засињарелим српским језиком. За њу је Ракић имао обичај да каже: Госпођица Босиљка говори како какав српски калуђер из XVII века ... Њен отац био је истакнути генерал Стефан Радоњић, који се школовао и завршио војну академију у Бечу, а њен дјед, Војвода Иво Радоњић, био је често гост код кнеза Александра Карађорђевића. Једном приликом, по налогу кнеза Данила, са чијом је сестром био ожењен, 1853, донео му је на поклон Карађорђеву сабљу, коју је владика Његош усвојио да сјасе из Беча...

¹²⁵ Види: Ш. Растодер, *Политичке странке у Црној Гори 1918-129*, Бар 2000, 86-89.

¹²⁶ АЈ. 335, ф 4, Андрија Петровић – Ваше Величанство, Цетиње, 20. фебруар 1928.

вао ни најмањи знак узбуђења. Он је стално био под утиском увјерења да ће савезничке владе испунити своју дату ријеч и обавезу”, записао је један од присутних, Нико Хајдуковић.¹²⁷ Одлуке Подгоричке скупштине сходно једном од њених закључака¹²⁸ достављене су влади Србије, савезничким владама и владама неутралних земаља. Увјерен у савезничке гаранције и обећања које му је дала влада Француске, прво кроз исказ свог посланика при црногорском двору, Деларош Вернеа, 22. октобра 1918, потом у писму од 4. новембра, које је потписао њен министар спољних послова Пишон, и на крају предсједник Француске Поенкаре у писму од 24. новембра 1918. године, краљ Никола очигледно није схватао суштину стратешких промјена, насталих као посљедица И свјетског рата. Увјеравања француског посланика Деларош Вернеа да „Француска влада никако не намјерава да се мијеша у унутрашње ствари једне савезничке државе. Очигледно је, дакле, да кад француске војне власти буду ушле у Црну Гору, неће моћи усвојити никакав други став осим признавања законите власти краља Николе”,¹²⁹ била су потврђена и од других највиших француских званичника. Када је краљ Никола писмом од 2. новембра 1918. обавијестио француског министра спољних послова о својој жељи да се врати у домовину, Пишон му је дипломатски одговорио „да би у садашњим околностима било незгодно

¹²⁷ Нико Хајдуковић, н. дј., 442/3; Упореди: Димо Вујовић, *Подгоричка скупштина*, Загреб, 1989, 124.

Позивајући се на исти извор, Вујовић наводи Хајдуковићев запис који нијесмо успјели да пронађемо: „...*На краља је вијести јако дјеловала*”. У Хајдуковићевом запису даље стоји: „*Кад је министар Шоћ прочитио садржај одлуке као првог јоштиника прочитио је име владике Гаврила Дожича. Краљ уиша је ли то онај калуђер, због кога је имао да зарати са Турском и Србијом када га је кандидовао и постао за епископа рашко-језичког и усвојио га у Пећкој патријаршији. Кад је Шоћ прочитио име Стева Вукоича, браћа Краљичина, Краљ је уишо јисујинима ишање: Вала богу који је то Стево Вукоич (на јоштинсу није означен: војвода). Неки од министара нагласи, да је то вјероватно војвода Стево. Краљ је нејримјетно, преко наочара, бацно поглед на Краљицу, да би видио како је то на њу дјеловало. Министар Шоћ јродужио је са читањем имена јоштиника, и завршио са јоштом Пејтром Хајдуковићем. Краљ озбиљно рече, да то није лични јоштинис јошов нешто да га је неко дружи јоштинисао и фалсификовао јоштинис. Обраћих се Шоћу и замолах га да ми да писмо да јровјерим рукојис јошов. Тврдио сам главом да то није аутентичан његов рукојис, нешто да га је неко дружи јоштинисао. Зајсја касније се доказало да је јоша неко од његових другова из дејујације јоштинисао...*”; Нико Хајдуковић, н. дј., 443.

¹²⁸ Види о Одлукама више: Д. Вујовић, н. дј., 101-119.

¹²⁹ *Le role de la France dans l'annexion forcée du Monténégro* (Documents officiels publiés par le Ministère des Affaires Etrangères du Monténégro), Roma 1921, 39; *Улога Француске у насилној анексији Црне Горе*, (превод књиге са поговором), Бар, 2000, 37.

предузимати тај пут”, те да за „мир у вашој земљи, нема бољих гаранција од наређења издатих врховном команданту источних армија”. Писмо се завршавало јасном поруком: „Можете бити увјерени, Сире, да трупe под командом генерала Франше д'Епера неће ништа пропустити да обезбиједe да се у Вашој Краљевини одржи ред и да ће поштовати уставне власти, као и слободе црногорског народа”.¹³⁰ Предсједник Француске Републике, Поенкаре, у свом писму, само двадесет дана касније, био је више него јасан: „Ваше величанство може бити сигурно да влада Републике, на чију се бригу према малим државама с правом позивате, неће пристати, са своје стране, ни на какав покушај који би имао за циљ вршење притиска на вољу црногорског народа и спречавање његових законитих тежњи”. Обавјештавајући црногорског краља, да привремено запосједање црногорске територије, уз поштовање легалних институција, има за циљ да припреми успостављање нормалног живота, те је због тога „боље да Ваше величанство сачека, за повратак у Краљевину, док се ови циљеви остваре и док живот у Црној Гори поново крене својим уобичајеним током”,¹³¹ Поенкаре је, како ће се касније показати, само куповао вријеме нестрпљивог и наивног црногорског краља. Краљу Николи је повратак у Црну Гору био онемогућен на изричит захтјев српске владе, која је успјела да га представи као реметилачки фактор, чије би присуство у Црној Гори отупило оштрицу борби у завршници рата, што је на крају постао став и Врховног команданта савезничке војске.¹³² Зато је, суочен са енергичним одбијањем Француске, те одсуством јасне подршке Италије и Велике Британије,¹³³ црногорском краљу било једино преостало да тражи гаранције од савезника. Из напријед цитираних извора, оне нијесу изостајале, али је и црногорски краљ морао уви-

¹³⁰ *Le role de la France dans l'annexion forcee du Montenegro* (Documents officiels publies par le Ministere des Affaires Etrangeres du Montenegro), Roma 1921, 40; *Улога Француске у насилној анексији Црне Горе*, (превод књиге са поговором), Бар, 2000, 37/38.

¹³¹ *Le role...*, 41; *Улога Француске...*, 38/39.

¹³² Види: Д. Вујовић, *Уједињење...*, 303.

¹³³ О италијанском и британском ставу и уопште Црној Гори у егзилу види више: Д. Вујовић, *Подгоричка скупштина*, 54-62; Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962; Драгољуб Живојиновић, *Црна Гора у борби за ојштанак*, Београд, 1996; Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914-1925*, студија о изневереном савезништву, Београд, 1998; Драгољуб Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд, 2000; Франтишек Шистек, *The Restoration of Montenegro in the Plans of the Montenegrin Political Representation in Exile (1916-1922)*, Central European University, Budapest, june 2001 (манускрипт); Balavoine Guillaume, *Le Montenegro et son integration dans le royaume des Serbes, Croates et Slovenes (1914-1921)*, www.guillaume-balavoine.net (докторска дисертација одбрањена на Сорбони септембра 1993).

дјети да аршини који су важили за њега нијесу важили и за његове противнике. Један од главних организатора Подгоричке скупштине, Јанко Спасојевић, пребачен је из Тулона у Солун француском ратном лађом у првој половини октобра 1918, а кључна личност ујединитејског покрета и антицрногорске пропаганде, Андрија Радовић, такође је француском лађом стигао из Тулона у Црну Гору почетком децембра 1918. године.¹³⁴ У међувремену, по одлуци међусавезничке комисије у Версају, савезничке трупе (француске, енглеске, италијанске, америчке и србијанске) окупирале су Црну Гору, коју су највећим дијелом биле већ ослободиле црногорске устаничке чете.¹³⁵ Формирана је посебна команда савезничке војске за Црну Гору, на чијем челу је једно вријеме био француски генерал Венел, а касније такође француски генерал Таон. Сједиште ове команде било је у Котору и њој су формално биле подређене све јединице које су се налазиле у Црној Гори, укључујући и србијанске. Ова команда је била потчињена команди Источне војске, са сједиштем у Цариграду, на чијем челу се налазио француски генерал Франше Д'Епере.

Италијанске трупе су се налазиле у Бару, Вирпазару, на Крстацу, у Котору (и околини), и Улцињу; француске у Дубовику код Цетиња, Котору, Бару, Вирпазару, на путу према Никшићу и Зеленици; енглеске у Вирпазару; америчке према Цетињу, Подгорици, Котору и околини; србијанске су биле распоређене у скоро свим крајевима Црне Горе.¹³⁶ Задатак савезничких трупа био је да очувају ред и мир у Црној Гори, у којој су претходно биле разоружане црногорске самоорганизоване јединице које су учествовале у њеном ослобађању. Само формално под јединственом савезничком командом, окупационе трупе су се понашале сходно политици, интересима и инструкцијама својих националних влада. При томе је важно схватити да се радило о трупама савезничких земаља формално подређених једној команди. Ово је посебно важно из разлога што се улога ових трупа не посматра јединственим аршином. Посебно се то односи на италијанске трупе, за које и овдје није згорег напоменути да се не ради о фашистичкој Италији, већ о трупама земље савезнице побједничких снага из рата. Све ово наво-

¹³⁴ Богумил Храбак, *Последње године краља Николе*, Краљ Никола – личност, дјело и вријеме, ЦАНУ 21, 1998, 83-84. Аутор наводи да су гаранције које је дао министар иностраних дјела Француске Пишон и предсједник Поенкаре нечасно погажене јер је Радовић транспортован француским ратним бродом, а са Радовићем је пошла права мала „легија” Црногораца из Француске. (стр. 85/6). *До 10. новембра Андрија Радовић инсталирао на Цетињу; он се искрцао са једне француске лађе у Котору, образовао је одбор, користићећи новац и обећања, али и његове. Комитет се ослонио на пријатеље Србије и његовике краља Николе.* (стр. 84).

¹³⁵ Види више: Д. Вујовић, *Уједињење...*, 308-311.

¹³⁶ Види: Д. Вујовић, *Уједињење...*, 379/380.

димо да би се схватило да је Подгоричка скупштина одржана у условима савезничке окупације Црне Горе и да су претходно наведене савезничке гаранције краљу Николе морале бити обавезујуће за све савезнике. На одлуке Подгоричке скупштине, црногорска влада је реаговала нотом савезницима, 4. децембра 1918. године у којој је оштро нападнута политика званичне Србије и упућена критика савезницима.¹³⁷

Овдје такође треба напоменути да се краљ Никола званично одредио према уједињењу у свом прогласу „Југословенима” 20. октобра 1918. године, дакле скоро мјесец дана прије Подгоричке скупштине, те према томе овај проглас не може бити супротстављен њеним одлукама, него обратно. У поменутом прогласу се поред осталог наводи: „...Браћо, са највећим заносом, радошћу и одушевљењем данас свечано изјављујем да желим – а увјерен сам да исту жељу има и сав мој вјерни народ у Црној Гори – да и наша мила Црна Гора буде саставни дио Југославије, да часно уђе у југословенску заједницу, као што је часно и до краја за њу ратовала и страдала. *Желим да се сложимо и брајски уредимо у југословенску конфедерацију, у којој ће сваки очувати своја права, своју вјеру, уредбу и обичаје, и у којој нико неће смјети намјетати првијенство, већ сви да будемо једнаки у чедним њедрима мајке Југославије, те да сваки брајски и сложено ради на њену најпрејску и величини у друштву слободних и просвијешћених народа* (подв. Ш. Р).”¹³⁸

Наведени проглас програмског карактера, настао поводом прокламације, предсједника САД Вудроа Вилсона, у којој је нагласио право југословенских народа на своју државу, јасно оцртава смјер политичког промишљања црногорског суверена. Усљед тога, одлуке Подгоричке скупштине, које ће услједити мјесец дана касније, могу бити само алтернатива уједињења овдје изнијетом моделу, а никако обратно, како се то покушава сугерисати. Тврдња да је политика краља Николе била сепаратистичка у односу на уједињење нема упориште у постојећим историјским изворима и чињеницама изведеним из њих. Његова политика је једноставно била у сукобу са моделом уједињења прокламованим на Подгоричкој скупштини, односно са политиком безусловног уједињења, која је потпуно искључивала Црну Гору као субјект тог процеса, утапајући је у концепт „уједињења српског народа”.¹³⁹ О садржају прокламације краља Николе „Југословенима” србијанску владу је преко министра Стојана Протића, извјестио Тих. А. Поповић, посланик Србије при црногорском двору и влади. Наводећи да:

¹³⁷ О садржају ове ноте види више: Д. Вујовић, *Подгоричка скупштина*, 124.

¹³⁸ Глас Црногораца, 8/12. X 1918. бр. 56; Краљ Никола, *Политички списи*, Цетиње-Титоград 1989, 479-480; Шербо Растодер, *Скривана страна историје*, 194.

¹³⁹ О Подгоричкој скупштини види: Димо Вујовић, *Уједињење...;* Д. Вујовић, *Подгоричка скупштина*, Загреб 1989; Ј. Бојовић, *Подгоричка скупштина*, Горњи Милановац 1989; М. Шуковић, *Подгоричка скупштина 1918*, Подгорица 1999.

„Црногорска влада и шачица њених агената и међу нашим светом, и пред странцима старају се да покажу ову ствар као прави програм нашег народа...”. Поповић потом обавјештава, да му је краљ Никола појаснио шта подразумемијева под појмом „конфедерација”. Према овом свједочењу, а по исказу црногорскога краља, она означаје да има више државних поглавара, и да однос између њих има да буде потпуна једнакост а повремено један од њих био би изабран као „председник”, по начелу први међу равнима.¹⁴⁰ Анализирајући црногорску званичну политику и „претензије Петровића” од 1866. године, помињући и друге изјаве о „федерацији”, посланик Србије свој извјештај завршава оцјеном да „краљева прокламација није никаква жртва него напротив”.¹⁴¹

Будући да нама није циљ да у овом раду анализирамо све аспекте ове проблематике, већ да се превасходно усредсредимо на краља Николу и остале Петровиће, и на њихов однос према актуелним дешавањима, користећи при томе само оне исказе политичке садржине који носе њихов потпис, то је у том смислу занимљиво уочити да су Петровићи у посљедњим годинама своје владавине, изгубивши политичку иницијативу, стално били у позицији да се одређују према догађајима, који су један другог сустизали. Остарјели и онемоћали црногорски краљ, без војске, средстава и значајније међународне подршке, објективно је био сведен на институцију историјског фолклора, око којег су играле „различите ђолиитичке иџре”. Да уђе у то коло, није му дао коловођа, да заигра друго коло није имао с ким. Зато је

¹⁴⁰ АЈ, 336, ф 25, III, Тих. А. Поповић – Стојану Протићу, Париз 15. октобра 1918; Шербо Растодер, *Скривана стјрана историје*, I, 94-97. Поповић даље наводи: „На моју инсинуацију да ђрема ђрокламацији изџледа да ће Црна Гора оваква каква је данас ући у конфедерацију краљ је одџоворио: „ја сам најсиромашнији и кад ја не стјражим нишиџа неће ваљда ни друџи...”.

¹⁴¹ *Ibid*; Поповић наводи једну изјаву коју је у име црногорске владе дао Нико Хајдуковић у фебруару 1918. године о томе да је праведно да Србија добије излаз на море; да је краљ Никола за федерацију југословенску и да, ако она буде монархија, на њеном челу треба да буду Петровићи који имају владалачку традицију од неколико стотина година, а не Карађорђевићи, једна нова династија. По Поповићу, садашњи план краља Николе је био:

- 1) он њиме стјражи оџеи ђроширење Црне Горе;
- 2) ђрави рачун да буде на челу целе федерације као џај избрани ђредстјавник;
- 3) стјавља себи у изџлед и хрвајску круну ђошиџо ђо њеџовом рачуну он је једини ауџокиџони балкански владалац који има ђраво на њу ако Хрвајџи (Црноџорци ђод џим именом разумеју данашњу ђолиитичку Хрвајску) усвоје њеџов џлан (онда су одбацили Крфску Декларацију и нашу династију) ;
- 4) да би конзервајивности њеџове ђолиитичке била фрајџитнија, он ни у овој ђрилицы не заборавља Албанију и њен ђресџо, ђошиџо је кнез Михајлов ђроџрам њу стјављао ђод срџску круну, чији је ђреземџивни наследник он имао биџи; ...”

он пратио само погрешне кораке у том колу, вребајући прилику да у њега ускочи. То што је „*јуџословенско коло*” заиграно по Пашићевој кореографији уз француску музику, а без званичне Црне Горе, краљ Никола је схватао као израз највеће неправде према њој. Убијеђен да ће савезници испунити дата обећања о његовом повратку и обнови црногорске државе у којој би се потом одлучивало о форми уједињења уз учешће уставних органа власти, краљ Никола, је посебно много очекивао од Конференције мира у Паризу. Отуда су могућа и тачна запажања Ника Хајдуковића, да га одлуке Подгоричке скупштине нијесу много узбудиле због увјерења да такав акт неће проћи код савезника¹⁴². То се може закључити и из прогласа „*Црногорци*”, који је краљ Никола на предлог владе упутио Црногорцима у земљи и иностранству, у којем је изложено политичко стање у којем се налази Црна Гора, осуђена политика Србије која је посредством Велике Народне Скупштине у Подгорици покушала да учини крај независности Црне Горе и њене династије.¹⁴³ Проглас је упућен на Бадњи дан 1918. године, дакле истог оног дана када је у Црној Гори отпочео сукоб између присталица и противника безусловног уједињења, познат као Божићна побуна. Овај веома опширни проглас почиње констатацијом да се послјије три године ropства и изгнанства за Црну Гору може рећи да је: „*највећи мученик свијетиа, јер никад нико није веће, идеалније и несебичније жртвае йодносио од ње за сйвар часйи, за сйвар ойшйе-народну, за йраво и слободу*”. Потом се у прогласу подсејаћа за улазак у рат и одговор влади Србије (*Ваша судбина је и наша*), на то да пожртваношћу Црне Горе „*сйасена је од роисйива војска Србије, јер јој ви, и нико друји, сачувасйе одсйуйишцу йреко Црне Горе*”.

Потом иду оптужбе на рачун „званичне” Србије: „*Вама је йознайо, да званична Србија већ одавно у Црној Гори није зледала брайиа и удружара на заједничком йослу, неџо йрошйивника, коџа је йо неком лудом схвайиању, йребало ойрсйишйи, йшобож у ишйересу Србије. Наоружани необјаишйивом мржњом йрема Црној Гори и њеним йредсйавишйицима и лишени солидне и моралне основе, извјесни йолишйичари из Београда, йосйавили су се, у йолишйици йрема Црној Гори на начело: циљ ойравдава средсйиво*”. Потом се званични Београд оптужује за интриге и клевете, чији је циљ био „*омаловажйишйи Црну Гору у овоме райиу и срушйишйи њен високи уљлед међу Савезишйицима*”. Ипак, поред свих клевета „*влада Србије није успјела да дипломатски уништи Црну Гору. Требало је уништити на други начин, који неће изазвати гнушање код цивилизованог свијета, коџа је йребало увјеришйи да унишйишење и обешчашйење Црне Горе желе сами Црногорци*” (подв. Ш. Р.). Оптужујући Србију да је „*фалсификовала вољу народну*” и: *Скуйила је йакозвану Велику Народну Скуйишйишйину на један насилнички начин, чије одлуке*

¹⁴² Види: Нико Хајдуковић, н. дј., 442/443.

¹⁴³ *Ibid*, 456.

немају никакве важности, јер Велика Народна Скупштина и не постоји као уставна институција а камоли да је надлежна да решава о судбини Црне Горе! Па и овакав злочин извршен је прејадом кукавички лишавајући од учешћа у рјешавању о судбини земље неколико хиљада мученика и хероја, који се још не бијашу враћили из ратова. У прогласу се нуди и одговор на питање зашто је то све рађено: „Зајмо шито желе од Црне Горе један или два округа србијанска, којима ће они господарићи, а не равноправности браћи. Зајмо шито знају да је жеља сваког Црногорца да сити у јединство југословенско на равној нози са Србијом, а никако друкче, и шито би, да им се дала слобода одлуке, изгласали овакво уједињење, а не које понижава час и достојанство Црне Горе”. На оптужбе да је „проштивник југословенског јединства”, краљ Никола је одговарао, наглашавајући да „ниједан појединац у Србији и Југословенству” није на томе радио више од њега: „Не, нијесам ја прошиван њему, али не дам да Црна Гора уђе у југословенску заједницу оклеветана и на начин, који не доликује њеној славној прошлости, њеном достојанству и њеним битним интересима. Не, она неће улазити мучки и лупежи у тај величанствени храм, коме је она појавила темељ, и на који је она прва развила заставу своју са Душановим бијелим орлом, чије знамење бјеше вјековима само на Ловћену”. Понављајући да је и у прокламацији од 7. октобра (проглас „Југословенима” – Ш. Р.) истакао да „да облик владавине и унутрашње уређење будуће југословенске заједнице треба да буде прејужено искључиво вољи народа, која мора бити суверена над свим осталим”, црногорски краљ јасно наглашава: „Црна Гора је Црногорца. То је било, што ће и бити. Наши велики Савезници и даље су заштитљени својим посланицима при мом двору. Црна Гора ће бити усвојена, са свим њеним правима...” Наводећи да је то свечано дата обавеза од стране савезника, проглас се завршава следећом поруком: „Сами Црногорци, и нико више, одлучиће слободно, законским путем, о будућности Црне Горе, која ће, увјерен сам, бити достојна своје прошлости. Ја ћу ту одлуку први поздравити каква год она била. Ни ја ни моја кућа нијесмо се појели и држали на пријестолу Црне Горе силом; нећемо на њега ни остати; ако што захтијевају интереси Црне Горе и југословенског народа. Права воља народна била је и биће за нас закон. Сачекајте час који тек што није наступио, када ћете моћи слободно и достојанствено рећи, како приличи Црној Гори и Црногорцима, вашу ријеч о будућности Црне Горе. Увјерен сам да ће право побиједити силу, а истина лаж, те да Црној Гори и Црногорцима неће изостати заслужено и достојно признање не само нашег целокупног народа, него и наших Савезника, за надчовјечанске жртве, које су поносили скоро шест вјекова за начела која данас пријумфују...”. Овај проглас који су, поред краља Николе, потпи-

сали и чланови црногорске владе „*на Бадњи дан 1918*”,¹⁴⁴ јасно и недвосмислено легитимише позицију црногорског двора и владе у егзилу. За његов цјелокупни садржај се не би могло рећи да је изван духа времена, изван реалности и да је супротстављен идеји јужнословенског уједињења. „*Прокламација упућена је у Црну Гору у десетине хиљада примјерака*”, тврди, очигледно претјерујући, непосредни свједок Нико Хајдуковић.¹⁴⁵ Да ли је и колико примјерака стигло до Црне Горе, то је поуздано тешко утврдити. Стоји чињеница да ову „*Прокламацију*” не спомињу извори овога времена настали у Црној Гори и тешко је повјеровати да је не би поменули у својим извјештајима тадашњи војни, политички и полицијски органи.¹⁴⁶ Очигледно је да је исцрпно цитиран проглас (прокламација) остао само као свједочанство за анализу историје тадашњих политичких идеја, јер су је сами догађаји претицали. Наиме, истога дана када је прокламован овај проглас (*на Бадњи дан 1918*) у Црној Гори је дошло до побуне против одлука Подгоричке скупштине, побуне организоване од стране противника безусловног уједињења. Не улазећи у циљеве, ток, карактер и друге анализе саме побуне, о чему постоје релативно бројни извори и лиетаратура,¹⁴⁷ једно би требало бити неспорно, уколико би се поштовао историјски извор као основ историјског знања: краљ Никола и влада око њега не само да нијесу учествовали у непосредној припреми побуне, него за њу нијесу ни знали. Друго је питање односа према том чину, па чак и скупљање обавјештајних података и давања инструкција од појединих чланова владе, у првом реду Мила Вујовића.¹⁴⁸ Да постоји какав доказ за супротно тврђење, више би но сигурно он до данашњег дана био објелодањен и бар десетак пута објављен. О побуни у Црној Гори и сукобима који су избили на Божић 1918. године краљ Никола и његова влада су сазнали из депеше коју им је упутио

¹⁴⁴ Види: Глас Црногорца, бр. 87, 2/15. јануар 1918, Црногорци, Проглас су потписали: Евгеније Поповић, Предсједник Министарског савјета и Министар Спољних Послова; Министар Финансија и Грађевина Мило Вујовић; Министар Унутрашњих Послова и Заступник Министра Војног, Нико Хајдуковић, Министар Просвјете и Црквених Послова, др Перо Ђ. Шоћ.

¹⁴⁵ Нико Хајдуковић, н. дј., 461.

¹⁴⁶ Види: Шербо Растодер, *Скривана сџрана историје*, I-IV, Бар, 1997.

¹⁴⁷ О томе види: Јован Ћетковић, *Уједињенијељи Црне Горе и Србије*, Дубровник 1940; Димо Вујовић: *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград, 1962; Димо Вујовић, *Подгоричка скупштина*, Загреб 1989; Миле Кордић, *Црногорска буна 1919-1924*, Београд, 1986; Драгуљуб Живојиновић, *Црна Гора у борби за ојсџанак 1914-1922*, Београд, 1996; Драгуљуб Живојиновић, *Црна Гора и Италија 1914-1925*, Студија о изневјереном савезништву, Београд, 1998; Шербо Растодер, *Скривана сџрана историје*, Црногорска буна и одметнички покрет 1918-1929, Бар, 1997.

¹⁴⁸ Види: Д. Живојиновић, *Црна Гора у борби за ојсџанак 1914-1922*, Београд, 1996.

црногорски генерални конзул из Рима, Вељко Рамадановић. Депешу је прочитао министар финансија, Мило Вујовић, уз присуство краља Николе, министра др Пера Шоћа и министра Ника Хајдуковића. Према свједочењу Хајдуковића: „Пошио Вујовић заврши са чишањем, Господар се поисправи и наслони на леђа на наслон фојтеље, узне да суче свој десни брчић офарбан црном бојом и врло лијепо засукан и увијен. Громко се накашља и рече: Увиђам да Црна Гора неће оићи као девојка без њрије”.¹⁴⁹ Побуна је затекла и краља и владу, тим прије што су дипломатски представници, којих је тада био пун Париз, уочи почетка Конференције мира, јасно саопштавали сумњу да иза устанка у Црној Гори стоје краљ и влада. „Требало је наћи иући и начина да се савезничке владе разуверје о оишужби која се безразложно намеће влади”, записао је тим поводом Хајдуковић. На састанку је одлучено да краљ Никола упути предсједнику САД писмо у којем је затражио сусрет са њим. Планирано је било да краљ упозна Вилсона са стањем у Црној Гори и око ње, и да га као неутралну и незаинтересовану личност замоли да преузме улогу арбитра и испита развој догађаја из времена слома Црне Горе и испита „да ли је или не, Краљ учинио какав акти издајсва према сивари Савезника, што му званични кругови Србије и њени тирабанити из Црне Горе неоиравано покушавају имуириати”.¹⁵⁰ Вилсон није примио црногорског краља, већ је послао код њега свога секретара Клоза. На његово директно питање да ли је уплетен у „крвојролиће” краљ Никола је одоворио: „да је он дубоко побожан и религиозан и да би се смаирао грешником пре Свешњим Богом творцем неба и земље и одговоран пре лудима и историјом, када би он његове Црногорце подсирекао на међусобно убијање и клање, ја да то његова круна засијеца просиор и силу Круне Бријанског Царсва, а да разлоге треба тиражити на другој сирани”.¹⁵¹

¹⁴⁹ „Хиједе да још нешто проговори али се одједном уздржа, покоси нас ошрим његовим погледом из орловских очију и уићи нас: шта мислимо, ко ће да побиеди. Вујовић одговори: Правда Господару, а ирава је на нашој сирани. Тешко да ће ту бити побједника и побиећеног, рече Шоћ, јер су осриједи и француске ирује, а има и италијанских. Ваља се Французи неће умиешати у наше сивари, каже Господар. Мени не даде ђаво но изусићх: Господару због двије француске главе које падоше на улицама у Атини... Да се не би показао забринутим он усјаде, оде да Краљници исрича што се у Црној Гори догађа и ирекиде даљи разговор...”

Види: Нико Хајдуковић, н. дј., 463.

¹⁵⁰ *Ibid*, 466.

¹⁵¹ *Ibid*, 467. Нико Хајдуковић такође наводи да је он мајору Клозу саопштио да су краљ и влада први пут сазнали за несрећу која се десила у земљи, од генералног конзула у Риму, и да је та вијест болно утицала на краља и чланове владе, и да би парадоксално и нелогично било, да краљ или његова влада спроведу у земљи такво

Краљ Никола, иначе познат као мајстор позе и фразе, да би до краја разувјерио сумње саговорника, изразио је спремност да у том смилсу да и званичну изјаву. На личну молбу предсједника Вилсона¹⁵² краљ Никола је упутио један проглас народу Црне Горе. О прогласу, који је насловљен на војводу Божа Петровића, постоји више аутентичних записа. Према свједочењу Ника Хајдуковића, пошто је краљ Никола прихватио да у Црну Гору упути проглас у којем позива народ на ред, мир и спокојство и захвалио се „Вилсону на њакву једну њежову високо њлеменију замисао”, првобитна намјера је била да се он упути на име митополита Митрофана Бана, али се краљ предомислио и одредио да та личност буде војвода Божа Петровић. Влада је добила налог да редигује текст прогласа, који ће краљ да одобри и поднесе на „увиђај њредсједнику Вилсону и оџиџреми је адресанију у Црној Гори”. Сљедећег дана дошао је Вилсонов савјетник, мајор Клоз, прихватио текст депеше и „уџознао владу, да је на синоћној сједници Врховноџ савјеша Конференције мира, њредсједник Вилсон искорисџио њрилику да добије саџласносџ Савјеша, да се Краљева деџеша може уџуџиџиџи у Црну Гору”.¹⁵³ Амерички стручњак за Балкан и члан делегације на Конференцији мира Стивен Бонсал је у својим биљешкама под 22. јануар 1919. године записао сљедеће: „Моји сџално њонављани арџументџи да Србин Пашић и београдска власџи њгнориџу џачку II чувених Чеџрнаесџи џачака (слобода мора) и да је џренуџина корисџи од инвазије државе Црне Горе од Срба чак мање одбрањива од њредходноџ најада аустџријско-њемачких снаџа, коначно је звучала убједљиво, а када му је сџвар њредсџављена, Предсједник Вилсон је њредузео џрви њозиџивни корак од доласка у Франџуску.

Одобрио је меморандум, који сам ја скицирао и, џџавише, обезбиједио њодришку џаковом сџаву свих великих људи окуџљених на друџом засједању Свјешкоџ суда. У њему се објављује да се све срџске џруџе, реџуларне њодједнако као и нереџуларне, које освајају Црну Гору и њроџањају њен народ морају моменџално њовући. Ако се каже да је неџходна окуџациона војска

једно злочиначко дјело, када су савезничке велике силе, путем свога повјереника у Црној Гори, успоставиле власт у име Његовог Величанства Краља...

¹⁵² Giuseppe de Bajza, *La Questione Montenegrina*, Budapest, 1928, 32, Le decisioni di Podgorica provocarono sdegno ed indignazione indicibili in tutto il Montenegro montenegrini esasperati anche dalle crudelta commesse da serbi” liberatori”, insorsero nel Natale del 1918 guidati da Jovan Plamenac, ex-ministro montenegrino. Al fine di evitare massacri, Wilson si rivolse al re Nicola, che risiedeva a Neully, pregandolo di sedare la rivolta colla sua parole di re. *Il 22 gennaio 1919 re Nicola spedì in patria il telegramma che era stato redatto da Wilson...* (џодв. III. P.). Књига је преведена и објављена на нашем језику.

Види: Бајза Јосеф, *Црногорско џиџићање*, ЦКЛ, мај-јун 2001. (приредили Бранислав Ковачевић, Маријан Миљић).

¹⁵³ *Ibid*, 467/8.

да би се одржао ред и мир и припреmila земља за амерички универзални лијек, слободне и фер изборе, онда би приуће неке неутралне земље требало да замијене српске приуће. У прилоз ове одлуке, скицирао сам позив (подв. Ш. Р.), да за краљ Никола пошине, који је био упућен његовом народу и који би, надао сам се, допринио пацификацији немирних региона. У том обраћању Краљ позива све лојалне Црногорце да се уздрже од непријатељства, да се врати својим кућама и избјегавају оружане конфликте ма каквим провокацијама изложени; а завршава се његовом надом израженом следећим ријечима: „увјерен сам да ће према племенишом плану председника Вилсона, који су ратификовале све силе, народ Црне Горе добити пошину и скору шансу да одлучи о врсти власти која му највише одговара. Имао сам великих проблема да убиједим Краља да пошине овај позив, али пошто је то био дио, и то најважнији дио нагодбе, морао сам на томе да инсистирам”.¹⁵⁴ Нешто другачије од претходника, свједочи о овом догађају духовни инспиратор и вођа побуне у Црној Гори Јован Пламенац. У оригиналној¹⁵⁵ верзији писма краљу Александру из јануара 1925. године, Пламенац је поводом овога догађаја записао следеће: „Чим је успанак избио на површину, односно чим се је почела крв проливања и успаници били околели Цетиње и о томе генерал Венел послао хићан извјештај у Париз, Клемансо је сазвао на једној сједници у Паризу шефове влада тадашњих обједиљачких Великих сила. На тој је узео учешће и пошпредседник Вилсон. Изложио им је Клемансо, што се је све догодило у Црној Гори. На овој сједници донесена је одлука, да предложи Краљу Николи, који је тада био у Паризу да ми изда наређење, да прекинем борбу, распустим војску, под условом, да ће и Велике силе убрзо издаћи наређење, не само да се евакуише од стране антантанских приућа државна територија Краљевине Црне Горе, него да ће Конференција Мира изаћи у сусрет свима праведним територијалним аспирацијама Краљевине Црне Горе. Овај је предлоз имао у име њих да учини Краљу Николи, Клемансо. Али, како он изјави, да ће пројасити његова мисија код Краља Николе, јер да Краљ без икакве основе вјерује, да француска влада, на челу са Клемансоом, ради пројиву Црне Горе, с тога, да он није подесан да говори са Краљем Николом, него да највероватније могао по ствар са Краљем уредити председник Вилсон. И тако

¹⁵⁴ Stephen Bonsal, *Suitors and suppliants*, The Little Nations at Versailles, USA, 1946 (1 издање) ; Цит. према: Стивен Бонсал, *Тужитељи и молиоци*, Мали народи у Версају, Вијести, (фелтон) јануар- фебруар 2000.

¹⁵⁵ Фалсификовану верзију овога писма објавио је Јован Петковић, *Уједињенијељи Црне Горе и Србије*, Дубровник, 1940, 418-425. Оригинална верзија овога писма чува се у заоставштини Јована Пламенца у Библиотеци Историјског института Црне Горе (БИИЦГ), Ф 176 а објављена је у: Шербо Растодер, *Јанусово лице историје*, Подгорица 2000, 131-219.

је било. Председник Вилсон је инћервенисао код Краља. На основу овога он ме је хитно извјестиио о даћим гаранцијама и на основу тога заћражио је од мене да расћусћим војску и да шћо ћрије кренем за Париз, да засћућам инћересе земље на Конференцији Мира. Вјерујући, да је Краљ Никола ћражио и добио ћисмене гаранције, ућућиио сам народу ћрокламацију и из-дао сам наређење о ћрекиду нећријатћелствва и о демобилизацији црногорске војске, а заћим ћошао у Париз”.¹⁵⁶

Из наведених извора једино се за сада може поуздано закључити да је на интервенцију америчког председника Вилсона, краљ Никола заиста и упутио поруку народу у Црној Гори на име Божа Петровића, датирану 9/22. јануара 1919, сљедеће садржине:

„Војводи Божу Петровићу,

Његово величанство Краљ Госћодар, дознавши за кобне догађаје који се данас одиђравају ћо Црној Гори, а у жељи да ћрекине крвоћролиће, ућућује Вам се ова Краљева ћорука, са којом ћеће извољетћи ућознатћи Црногорце.

Ово саоћшћетће одобрила је у својој јучерашњој сједници Конференција мира у Паризу и дала је своје овлашћетће да се ућућии у Црну Гору на Вашу адресу”.

Послије овог писма, који је потписала влада Црне Горе, сљеди и порука краља Николе:

„Мом драгом народу,

Преклињем вас, осћанитће мирно на своје домове! Немојћте се оружјем одућираћии онијем четћама које иду за ћићјем да зђрабе владу у нашој земљи. Од сћране високих ћредсћавника савезничких држава добио сам највише увјетће да ће у врло брзом року, народу црногорском ћружиићи ћогодна ћрилика да слободно изјави о ћоме каква ће бићии будућа њевова владавина. Од моје сћране саоћшћии, Војводи, народу да ћу се драговољно ћовиноваћии ћој њевовој одлуци”.¹⁵⁷

У сваком случају, до Црне Горе је стигла депеша, коју је француски посланик при (србијанском) југословенском двору упутио на адресу војводе Мишића, начелника штаба Врховне команде, а овај је 13/26. I 1919. год. прослиједио генералу Милутиновићу, команданту Јадранских трупа. Депеша је била сљедећег садржаја:

„Драги мој рођаче,

Преко Вас шаљем ћоздрав свом народу, свом милом народу. Молим вас да осћанетће мирни и да се оружјем не сућросћављатће шћрућама које хоће да се дочетћују власћии у нашој земљи, јер сам од високих ћредсћавника савезничких земаља добио највећа увјетравања да ће се врло брзо црногорском

¹⁵⁶ Види: Шербо Растодер, *Јанусово лице истћорије*, Подгорица 2000, 206-207.

¹⁵⁷ Види: Глас Црногорца бр. 63, 14. јануара 1919, 1; Нико Хајдуковић, н дј., 468-469.

*народу њружии њрилика да се слободно изјасни о њолићичкој форми будуће владе, а са своје му сѡране њоручујем да ћу се са задовољсѡвом њриклонићи њеѓовој одлуци...*¹⁵⁸

Генерал Милутиновић је предао наведену депешу војводи Божу Петровићу,¹⁵⁹ који је одмах послѡје побуне био затворен са још 124 Црногорца у Централни казнени затвор „Јусовача” у Подгорици, а касније интерниран у Сарајево.¹⁶⁰ Једно је сигурно, да је војвода Божо Петровић са садржином краљеве поруке могао упознати само своје сапатнике у затвору.

Никакав проглас великих сила, који се помиње у изворима и који је требало да буде ширен уз апел краља Николе, до Црне Горе није долазио. Без обзира на све контраверзе у вези са наведеном поруком краља Николе, која је била емитована преко радија са америчких, енглеских и других бродова који су патрорилали Јадраном, тешко је процијенити колико је она допринијела пацификацији стања у Црној Гори. Стивен Бонсал је записао да „*ѡзив Краља свом народу да се вратићу кућама и уздржи од акћивног њеѡријатиљсѡва на неки мисћериозан начин имао је ѡну већу шѡраж неѓо увјеравање Сила уѡћено уѓећенем ѡришћацима да ће ускоро добићу шансу да сами у своје име одлуче какву врстѡу власћи желе, и шѡ је била највећа несрећа. Морам ѡризнати да мој ѡлан није био веома усћјешан и да је Краљ, иако ме наѓрадио ѡризнањем да сам шѡ радио из најбољих моѓућих моћива, зажалио шѡ је ѡслушао мој савјетѡ.*

*Неколико дана касније ми је рекао (био је у дослуху са својим ѡришћизанима код куће шѡком чѡшаве Конференције) да је мноѓо лажних верзија њеѓовог ѡроѓласа сѡстављено у ѡшћицај и да ѡа је ѡну ѡуди ѡрошћумачило као ѡошћѡну ѡредају и чак сугесћију да би можда ѡуди шѡребало да усћосћаве шѡшѡ је боље моѓуће односе са Беоѓрадом. А наравно шѡ је била баш ѡосљедња сѡвар коју сам желио да учине, ѡрошћисовао је краљ. Баш ѡосљедња сѡвар коју сам желио да учине да ѡложе оружје. Ја сам борац, оно су борци. Желио сам да се боре за слободу Црне Горе до ѡосљедњег човјека”.*¹⁶¹

¹⁵⁸ Види: Шербо Растодер, *Скривана сѡрана...*, I, 198-199.

¹⁵⁹ Види: Шербо Растодер, *Скривана сѡрана...*, I, 213.

¹⁶⁰ *Ibid*, 226-230. Списак затвореника; Нико Хајдуковић, н. дј., 473. Хајдуковић тврди да ова порука није никада уручена војводи Божу Петровићу јер је он, као и сви рођаци Краљеви, ѡод сумњом да су ѡодбадали усћанак, ѡо зајовјесћи Извршиног одбора, лишени су слободе, одаслаћи у Сарајево и шѡу конфинирани... Кад је ѡенерал Венел ѡримѡ Дејешу, увићајући да је адресати осумњичен и дејоршћран, а усћанак уѓушен, он је дејешу адакћирао као бесћредмећну и није саѡишћена народу, већ само неколицини државника на Цећићу... (стр. 473).

¹⁶¹ Види: Стивен Бонсал, н. дј. Описујући судбину прогласа великих сила и апела краља Николе аутор наводи и сљедеће: „Тешко је шћачно рећи шћта се десило са овим ѡроѓласом Сила и аћелом Краља који ѡа је ѡратићо. Оба су била емићована радијом са америчких, енглеских и друћих райћних бродова који су ѡићорорили

Када се анализирају сви доступни извори, посебно политика великих сила према црногорском питању,¹⁶² могло би се поуздано закључити да потпуна пацификација прилика у Црној Гори у вријеме трајања Конференције мира у Паризу није био ничији интерес. На несрећу Црне Горе, сви су жељели да профитирају. Више индиција указује на то, да је црногорско питање постајало згодан улог у цјенкању за зеленим столом, што ће се касније јасно и показати. Гаранције великих сила давате краљу Николи и његовој влади биле су неискрене и у суштини су биле само израз дипломатског тактизирања у великој партији карата која се одигравала испред и иза кулиса Конференције мира. Да ли је и колико тога био свјестан црногорски суверен, остаје под знаком питања. Али да није губио наду да ће се вратити у Црну Гору, више је него јасно, без обзира на то што је антицрногорска пропаганда разлоге за његово збацивање покушавала да образложи чак и наводним предсказањем из Библије.¹⁶³ Против његовог повратка у Црну Го-

Јадраном али француски италијански бродови, који су били далеко бројнији у овим водама од наших, показаше веома мало жара да пренесу вијести о мировној политици овој избезумљеној земји. Чак су и Енглези из наводног обзира према Београду, уложили мало труда у преношењу добрих вијести. То су барем информације које су стигле до нас каналима америчке морнарице. Ипак, неки кораци ка пацификацији су направљени. Неколико српских бригада је обучено, а Скупиштина у Подгорици која је била под контролом српских бајонета и која је изгласала забацивање Краља Николе се распала...

¹⁶² Види о томе: Драгољуб Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд 2000.

¹⁶³ Стивен Бонсал је на једном мјесту записао и следеће: „Моје дивљење према Краљу Николи (које су неки окарактерисали као слијепу прискрасност) навело је многе Србе да изјаве ствари, које по мојој процјени нијесу сагласне са чињеницама; неке од тих изјава су чак и смијешне. Јуџинс де Гулли са још два београдска пројагандиста дошао у моју собу и објавили да су током прегледа Светих Списа, Светог Ђурила и Светог Методија пронашли, да су збацивање краља Николе са прона тамо предсказали и одобрили ови добри људи још прије толико вјекова. Њихов став ме наводи да помислим како свијет тоне у лудило и да можда и ја сам постојем „луцкаст“. Донијели су са собом Библију на Словенском језику и почели да читају из ње. „У овим светим рукописима „, инспирисали су, „пронашли смо овлашћење и оправдање за смјер којим смо одлучили да кренемо. Ево знака и предсказања које се мора најживо послушати ради спаса нашега народа. Примирје је почело једанаестог септембра, једанаестог дана у једанаестоме мјесецу. Јасно да то није случајност; то је знак који показује шта нам треба чинити, и ако слиједимо тај знак, шта налазимо? Слушајте, у једанаестом септембру, једанаестог поглавља, једанаесте књиге Старог Завета пронађоше ове речи: и пошто је краљ био лош краљ, краљевство ће му бити одузето и ошачкано“. На пренуштак сам осјео без ријечи, али сам се убрзо прибрао. „Ви

ру, били су и неки чланови династије, прије свих, престолонаследник Данило. Краљева одлучност да се бар влада поврати у Црну Гору, испољена крајем 1918. године, спласнула је послјије убјеђивања престолонаследника, који је заговарао потребу да се сачека завршетак Конференције мира и рашчисти ситуација у земљи.¹⁶⁴ Долазак Јована Пламенца у Париз јануара 1919. године и његово инсистирање на неопходности повратка краља и владе у земљу је поново актуелизовало дилему: да ли предузети такав потез који је очигледно био супротан вољи савезника, прије свега Француске, која је безусловно стајала иза интереса Србије, и ризиковати да се компромитују постојеће гаранције о повратку, или предузети једностран ризичан потез, који би био израз неповјерења према савезницима.¹⁶⁵ А савезници су

цијириати из расколничке библије”, одговорих „и из текстиа који не могу да прихватам Ако Конференцијом треба да управља Светио Писмо, а још увијек нема никакавог договора у вези са њим, инсистираћемо на верзији Краља Џејмса”. Најистинитији су ме веома незадовољни, али најављујући долазак Анџа Трумбића, њиховој водећеј делегацији, са информацијама које су веома недовољне за Краља Николу, и јуно новијеј дајума...”

¹⁶⁴ БИИ, ф 119, Књаз Данило – Краљу Николи, Кап Мартен, 5. XII 1918; Дјелове писма објавио је: Д. Вујовић, *Уједињење...*, 403-404.

¹⁶⁵ Види: Илија Ф. Јовановић-Бјелош, н. дј., 148. Аутор наводи да му је послјије доласка Јована Пламенца у Париз, који је убјеђивао краља да треба да се врати у Црну Гору јер га народ жељно чека, краљ Никола питао за колико може спаковати ствари ради поласка за Црну Гору. Овај му је одговорио за 24 сата. *„Каже ми буди сиреман, а ипак реци Вуку Вукојичићу да и он са њерјаницима буде сиреман сваког моментиа. Тако је и било. Послије овога требаћи дан, 15. јануара 1919. године Књаз Данило долази из Кај-Мартиин у Паризу код свог оца и мајке. Краљ му каже за Пламенца и његов долазак из Црне Горе, као ипак Пламенац предлаже да се одма креће за домовину и да ће нас Црногорци раширених руку дочекаћи, без обзира на данашње стање њерјанских њрилика у земљи. Данило је контира њоласка и каже Краљу. Тајна, кажи ми ко за Вас и Ваши њолозак гарантује, кад је Италија најјерва њроштиву Вас и ако њрима црногорске избјежлице у њену земљу. Има рачуна јер без Црне Горе не може доћи до сјоразума са Србијом у њогледу Далмације. Мене као њвоме сињу наследнику њрестіола налаже ми дужности да вам њредложоим да не крећете без одобрења Велесила и без дејушације од сиране Црне Горе која би дошла да те као свог владара њрифати, а Ви радиите како знаите најбоље. Послије овог конференсања са Данилом Краљ је охладнио њрема њоласку за домовину.*

Овог дана у њрисусићу Данилову, Краљ је сазвао минисіре којиема је рефери-сао да је одустіао од њоласка на начин кои му њредлаже Пламенац, незо да с овђе боримо за ресіоурацију Црне Горе, јер је овђе кључ о закључењу мира и граница савезничких држава...”

Упореди: Нико Хајдуковић, н. дј. У својим сјећањима аутор не спомиње ове детаље и наводи да је Пламенац допутовао у Париз 11. фебруара 1919. у пратњи

јавно и тајно, редовно достављали информације да од повратка краља Николе у Црну Гору не треба страховати. Тако у једној депеши од 22. марта 1919. коју Стојан Протић просљеђује Анту Трумбићу, делегату КСХС на Конференцији мира у Паризу, дословно пише: „*Врховна команда има извјештај из штаба генерала Дeyереја да према званичним извјештајима из Париза нема бојазни да ће краљ Никола...¹⁶⁶ у Црну Гору. Према извјештају француског послианика у Риму не треба придавати озбиљан карактер вестима о сиремању црногорских башаљона у Италији*”.¹⁶⁷ Подсјетимо се: Франше Д' Епере је био начелник штаба Источне команде, под чијом су формалном командом биле и савезничке окупационе снаге у Црној Гори, дакле и српске (југословенске) трупе. Стварно, он је био једна од најважнијих карика Француске у легализацији политике „свршеног чина” и најгорљивији сљедбеник србијанске (југословенске) политике према Црној Гори у времену када се рјешавала њена даљња судбина. У сваком случају колебања црногорског краља око повратка или останка престала су почетком фебруара 1919. године, онда када је таква дилема и била излишна. Опредјељење да се остане у Паризу и ту се бори за рестаурацију Црне Горе, јер се ту и рјешава послеријатна судбина Европе, било је изнуђено из разлога што су црногорску династију историјски догађаји били претекли. Да ли је било покушаја од стране краља Николе да предуприједи догађаје? Свакако да јесте, не само са становишта јасних дипломатских иницијатива с краја 1917. и током 1918. у смислу покушаја рехабилитовања својих војних јединица, дипломатских иницијатива код савезника, организованог покушаја парирања снажној антицрногорској кампањи, већ и покушајем инсталирања у самој Црној Гори власти која би предуприједила непријатна изненађења. О томе свједочи један документ, који се не спомиње у постојећим историографским радовима, нити у сјећањима савременика, те, уз нужну опрезност, из њега је могуће извести и одређене закључке. Наиме, 5. новембра 1918. године, дакле прије одржавања Подгоричке скупштине, црногорски конзул из Рима Вељко Рамадановић¹⁶⁸ је прослиједио Јовану Пламенцу вијест по којој је овај именован за „*врховног зајовједника цјелокућне војне и*

бригадира Милутина Вучинића (стр. 479) и да су потом вођени разговори о саставу нове владе.

¹⁶⁶ Овдје недостаје недешифрована ријеч, али је лако закључити да се ради о повратку.

¹⁶⁷ АЈ, 334-1-3, Протић – Трумбићу, Из Београда 22. III.

¹⁶⁸ Сумњу у аутентичност овог документа поред осталог уноси и чињеница да се на њему Вељко Рамадановић потписао као генерални конзул, иако је указ о постављању на мјесто генералног конзула достављен 24. децембра (6 јануара). До тада је био вицеконзул. Види: Глас Црногорца бр. 63, 14. јануар 1919.

цивилне власти Краљевине Црне Горе”. Пошто се ради о до сада непознатом документу, цитираћемо његове најважније дјелове: „... Частѝ ми је ѝо Највишем налоџу хиѝно извијестѝиѝи Вашу Преузвишеносѝ, да се је Њеџово Величансѝво Краљ Госѝодар блаџоизволио ѝридружиѝи одлуци воље народа Црне Горе и са своје сѝране ѝоѝврдиѝи Вашу Преузвишеносѝ за Врховноџ зайовједника цѝелокуѝне Војне и Цивилне власти Краљевине Црне Горе. У исѝо врѝеме частѝ ми је ѝо Највишем Наложу овим ѝуѝем извијестѝиѝи Вашу ѝреузвишеносѝ, да је Њеџово Величансѝво Краљ Госѝодар блаџоизволио ѝосѝавиѝи Вашу Преузвишеносѝ и за Минисѝира Предсѝедника, Минисѝира иносѝраних дѝела и за засѝуѝника Минисѝира Унутрашњих Дѝела”.¹⁶⁹ Уколико би се показало да је наведени документ вјеродостојан, о чему доказ мора постојати у за сада затуреној архиви из Неѝиа, онда би много јасније било откуда баш Јован Пламенац да буде вођа побуне против Одлука Подгоричке Скупштине, или нађи разлог беспоговорног потчињавања његовој команди сујетних црногорских главара од којих ниједан није оспорио његово вођство. С друге стране, била би схватљивија Пламенчева тврдња да је Црну Гору напустио на позив краља Николе ради формалног преузимања власти и настављања борбе на дипломатском терену, као и тврдња истраживача да се понашао као човјек који је имао фактичку власт.¹⁷⁰ У сваком случају, 4. (17) II 1919. године краљ Никола је декретом поставио Пламенца за предсѝедника владе, министра спољних и унутрашњих послова. Иза Пламенца стајала је Италија, што је у тадашњој констелацији распореда европске дипломатије аутоматски значило и појачану сумњу код осталих савезника. Поред Пламенца у владу су ушли: Перо Вучковић, министар просвјете и црквених послова, Мило Вујовић, министар финансија, др Перо Шоћ, министар правде, бригадир Милутин Вучинић, министар војни, и Нико Хајдуковић, министар пољопривреде и грађевина, који је убрзо дао оставку због своје нетрпељивости и неслагања са Пламенцем.¹⁷¹ Доласком Пламенца за предсѝедника владе судбина династије и Цр-

¹⁶⁹ БИИ, Ф 176, Грађа Јована Пламенца, Вељко Рамадановић – Јовану С. Пламенцу. Рим 5. новембра 1918.

¹⁷⁰ Шербо Растодер, *Јанусово лице исѝорије*, Писмо Јована Пламенца краљу Александру 31. јануара 1925, стр. 207; Пламенац наводи да је послѝје интервенције Вилсона и слања прогласа Црногорцима преко Божа Петровића, њега краљ извијестио о датим гаранцијама савезника и тражио да распусти војску и да што прије крене у Париз, да заступа интересе на Конференцији мира.

Види: Д. Вујовић, н. дј., 406, наводи да и прије званичног именовања Пламенца „се ѝонашао као човјек који има сѝварну власѝ у рукама”.

¹⁷¹ Глас Црногорца бр. 64, 6 (19) II 1919; Види: Нико Хајдуковић, н. дј., 487-499, наводи да је влада Италије преко свог посланика препоручила Пламенца за предсѝедника владе и да је поднио оставку због начина на који га је Пламенац примио као министра и због програма његове владе.

не Горе је била још чвршће везана за Италију, најслабију, а показале се – и најнеискренију карику у ланцу савезничких земаља. Енергични, самољубиви и амбициозни предсједник црногорске владе од тада преузима све полуге дипломатских и политичких иницијатива, које ће донијети безброј иницијатива према савезницима, на које најчешће неће стизати одговор. Програм Пламенчеве владе имао је следеће приоритете: „1. Борба на живој и смрт, за поштовање суверенитета Црне Горе. Њено индиферентно реситуирање јесте прва последица тога. 2. Пошитоно скидање оног лажног вела од лажи и клевета, којим званична Србија жели покрићи наше огромне и несебичне жртве у овом рату. Исто тако, доћи до истине, те доказати да је Црна Гора издана од званичне Србије чак у оном часу када је, без икаквих услова – њеменито и узвишено – себе пренијела на жртву за Србију и за оштру националну ствар. 3. Да се аболурају неправде према Црној Гори што се тиче граница, територија и сл”.¹⁷² Пошто се испуне наведени циљеви и тиме према Црној Гори буде „учињена правда, народ црногорски одлучиће, на темељу начела слободног одређивања, а преко фактора, нашим Уставом предвиђених, о њеним будућим државно-правним односима унутра и споља”.¹⁷³

У истом броју „Гласа Црногорца” у којем је објављен програм нове владе објављена је и преписка која објашњава зашто није дошло до сусрета краља Николе и регента Александра, током његове посјете Паризу фебруара 1919. о којој смо напријед нешто казали. У таквој атмосфери, предвиђен, односно условљен да „чека” рјешавање своје судбине у Паризу, црногорски краљ и његова влада су покушавали да докажу да црногорско питање није „династичко”, већ питање права на самоопредјељење прокламовано као једно од суштинских начела Конференције мира. С друге стране, покушавајући да га прикажу као безобзирног апсолутисту, морално превртљивог, склоног пљачки и корупцији, сумњивог савезника који је „шуровао” са чланицама Централних сила, грабежљивог и незајажљивог оца расипничких синова, интегралистичка страна није бирала средства. Шпијуни са црногорског двора су редовно одрађивали свој посао, дискретно је надзиран улаз у двор и редовно достављане информације о намјерама двора, сусретима и слично. Пашић је био редовно обавјештван о намјерама црногорског двора. У фебруару 1919. године јављао је из Париза, гдје је боравио као предсједник делегације КСХС на Мировној конференцији, да „план за оружани ујад у Црну Гору неуморно се израђује. Краљ ће за најкраће време оставити Париз и кренути у Италију заједно са владом. Француска му у томе не може чинити сметњу јер је Предсједник Републике у једном недавном писму, које је било одговор на изражење краљево да се уступи у Цр-

¹⁷² Д. Вујовић, н. дј., 407; Глас Црногорца бр. 64, 4. (17) II 1919.

¹⁷³ *Ibid.*

ну Гору, изјавио краљу да у његов њоврашак не сумња, ал да је добро да краљ сачека да се земља сџиша. Пошџо сада у Црној Гори, ѓрема овим извјешџајима влада мир и ред, Краљ закључује, да је свако задржавање његово у Француску неоѓправдано”.¹⁷⁴

Потом је јављао да женски дио династије планира да се пребаци у Италију, као и о намјери министра Вучковића да се под „видом оѓоравка” пребаци у Италију, али га наравно „Французи нијесу ѓусџили”.¹⁷⁵ С друге стране, краљ Никола је у то вријеме изјављивао да на сваки начин жели „конфедерацију са остџалим Јуџо Словенима али као слободни људи а не као ѓоданици друџе државе”, редовно оптужујући за своју судбину званичну Србију: „Срџски државник Пашић већ 11 џодина иниѓриџира да анекџије Црну Гору али је далеко од усџјеха. Јер ја не вјерујем, да ће се савезници одрећџи ѓринџија самоодређивања, за који су се борили или да ће дозволиџи да се најмањи народ жрџивује амбиџијама сусџеда. Не жалим се на своџ унука Реџенџија Александра. Он је млад и њеџа је завео Пашић. За вријеме раџиа дошао је Пашић на Цеџиње да нам се захвали за ѓомоћ Србији. Прећуџао је бомбашку заверу од 1909. џод. која је била уѓерена ѓроџиву мене и моје ѓородице”.¹⁷⁶ И док је већ остарјели и уморни црногорски краљ (тада је имао већ 78 година) водио своју посљедњу битку, која је била личнија од свих претходних, оклеветан и повријеђен, дотле су његови противници настављали своју убитачну пропаганду, која је имала за циљ да оснажи одавно пољуљано повјерење савезника у њега и његов дом.

У томе су и значајно успјели. Компромитовање династије Петровић ишло је са обавезним потписом Црногораца, како би се појачао утисак да је то њихова аутохтона жеља, али са материјалном, логистичком и сваком другом помоћи кругова око србијанске (југословенске) владе и нарочито Николе Пашића. Тако је средином 1919. године Андрија Радовић обавијестио предсједника владе да ће од „факсимила ручних ѓисама бившеџа Кра-

¹⁷⁴ Шербо Растодер, *Скривана сџрана исџорије*, I, док. бр. 141, стр. 237, Пашић – Протићу, фебруар 1919.

¹⁷⁵ АЈ, 336, Ф 25, В, Пашић – предједнику владе, Лично. строго пов. 28. II 1919; У достави Пашићу на основу које је саставио депешу, стоји: „Војвоџкиња од Аосџе има да дође ових дана у Париз и да ѓод заџиџиџом Иџалије ѓоведе у Рим женске чланове црноџорске Краљевске ѓородице. Она је – као иџио је ѓознаџио – била у ѓраџињи Краљџице Јелене за њеноџ боравка у Паризу... Талијански ауџомобил са два војника и једним ѓрађанским лицем сџао је синоћ у 7 с саџи ѓред владиним домом у Неџу, офџицер, који је био у ауџомобилу ѓраџио је министџра финансија Мила Вуџовића. Овај је био ѓозваџи, дошао је из своџ сџана и ѓровео је у разџовору више од ѓола саџа са овима лиџима... Чиновниџиџво је данас ѓримило ѓлаџу...”

¹⁷⁶ Шербо Растодер, *Скривана сџрана...*, I, док. бр. 143, стр. 238-239, Интервју краља Николе Херберту Вивџјену.

ља Николе и његове породице” бити објављена брошура „Никола Пејровић и његов Двор”. Радовић је тражио од предсједника Стојана Протића да издејствује пристанак код Уредништва „Српске Зоре” у Сарајеву да се стави ознака „издање Српске Зоре”. Уколико не би пристала „Српска Зора, требало би наћи неки дружи узледни српски лисџи у Сарајеву”, сугерисао је Радовић обавјештавајући да се брошура већ штампа и да би због што „већеџ ефекџа требало избјећи анонимносџи, џим џрије џиџо ће биџи џреведена на француски и енџлески”.¹⁷⁷ Брошура је заиста и објављена и на њој је умјесто „издање Српске Зоре”, писало „Издање Уреднишџва Гласа народа”,¹⁷⁸ а као мјесто издања стајало је „Сарајево 1919”, иако је штампана у Паризу. Брошура је занимљива због тога што се у њој објављује 18 факсимила (дјелови цитата из преписке чланова династије) из писама која су само могла бити украдена. Факсимили оригиналног рукописа служили су само да потврде да је „крађа државне имовине” била главна одлика „владара из средњеџа вијека” краља Николе, који је „саможив, џрабљив, силовий, окруџан и лажан”, иако је „био крвник, а џравио се јаџње”. Приказујући краља Николу као џљачкаша, издајника, оџмичара џуђих жена, мрзиџеља Србије и свеџа српскоџ, ова брошура требало је да покаже „колико је одлука Велике Народне Скуџишџине била блаџа и умјерена”.¹⁷⁹ У овој брошури се може прочитати да је краљ Никола био на списку „свих наших народних неџријаџеља. Турска и Аусџрија снабџивале су џа злаџом све до своје џроџасџи”,¹⁸⁰ да је поред „џурскоџ, аусџријскоџ и џалијанскоџ злаџа краљ Никола волио још једно, и џо џемачко, нарочийџо оџкад је земљу и народ џредао неџријаџељу”¹⁸¹, да је „Данило још џрије двије џодине водио џреџоворе о џродаји својих шума Аусџријанцима” и да им је „засебна Црна Гора” потребна како би је могли лакше пљачкати.¹⁸² А пљачкали су све, од помоћи намијењене интернирцима¹⁸³ до настојања да храна не дође до изгладњелог народа у Црној Гори.¹⁸⁴ Краљ Никола је био „окорјели Аусџро-Нијемац” који није вјеровало у побједу савезника и чији су синови слушали џемачке и аустријске химне и теферицили по Бечу, „онда када је Црна Го-

¹⁷⁷ Шербо Растодер, *Скривана сџрана...*, I, док. бр. 337, стр. 458/9.

¹⁷⁸ „Глас народа” је био политичко информативни лист, орган Демократске странке у БиХ.

¹⁷⁹ Види: Никола Петровић и његов двор, епилог једне срамне владавине (Збирка аутографских докумената у 18 факсимила), Сарајево 1919.

¹⁸⁰ *Ibid*, стр. 7.

¹⁸¹ *Ibid*, стр. 9.

¹⁸² *Ibid*, стр. 12.

¹⁸³ *Ibid*, стр. 14, 18.

¹⁸⁴ *Ibid*, стр. 16.

ра од љади умирала".¹⁸⁵ Краљ Никола је био и „италијански најамник”,¹⁸⁶ који је својим издајничким сплеткама „био њроиив Солунској фронтџа” настојећи да створи било какву војну јединицу „да би њред Савезницима можао рећи, да ипак није сву војску њредао Аустријанцима”.¹⁸⁷ Био је и „лажни републиканац”¹⁸⁸ у настојању да поквари уједињење и „денуцијанџи” који пише председнику Вилсону стилом који „кии њакленом мржњом њроиив Србије”.¹⁸⁹

Састављачи брошуре нијесу наравно штедјели ни престолонаслџедника Данила¹⁹⁰ нити књаза Петра који је продао „Ловћен за њаре, њаре за коцку, а њаре и џајне за жену”.¹⁹¹ Сви наводи „оснажени” су факсимилима дјелова из разних писама. Брошура је илустративан материјал који представља синтетизован приказ праваца компромитације династије Петровића вођене посебно од краја 1916. године а започет много раније. Брошура је штампана у 15.000 примјерака од којих је један дио из Париза упућен у Београд.¹⁹²

У покушају да парира овој пропаганди, краљ Никола се обратио писмом председнику Конференције мира Жоржу Клемансоу 26. августа (9. септембра) 1919. године, тражећи међусавезничку истрагу о његовој улози и о улози Црне Горе током свјетскога рата. Истога дана, одлично обавијештени Пашић обавјештава владу у Београду да „дознаје са њоуздане сџране” да ће краљ Никола предати „енерџичну ноџу Конференцији мира, у којој ће објавиџи своју одлуку, да је са владом ријешен враћати се у Црну Гору”.¹⁹³ Шта је стварно садржавала нота краља Николе? У почетном дијелу краљ Никола наводи да га је „џешка и незаслужена судбина која сада џишии црноџорски народ” присилила да се обрати председнику Клемансоу „у чврстој нади да ће Мировна конференција коначно џрисиати да се оконча неџравда и насиља чија је жрџива црноџорски народ”. Наглашавајући да се

¹⁸⁵ *Ibid*, 20.

¹⁸⁶ *Ibid*, стр. 21-23.

¹⁸⁷ *Ibid*, стр. 25.

¹⁸⁸ *Ibid*, стр. 27.

¹⁸⁹ *Ibid*, стр. 29-31.

¹⁹⁰ *Ibid*, стр. 36-38.

¹⁹¹ *Ibid*, стр. 40-41.

¹⁹² Шербо Растодер, *Скривана сџрана исџорије*, II, док. бр. 834, стр. 1028, Андрија Радовић – Делегацији на Конференцији мира, Париз, 5. децембар 1919.

¹⁹³ Шербо Растодер, *Скривана сџрана...*, II, док. бр. 538, стр. 674, Шифра Пашића – влади, уторак, 9. септембар 1919; Пашић још наводи: „Моли џри џоме велике силе, да код њеџа акредиџовани џосланици џођу једновремено с њим. – Присијане ли Конференција на њеџов одлазак он ће заџражџи одмах иза џоџа једну савезничку дивизију и – кренуџи за Црну Гору. Њеџова влада џакује и у џариџијама евакуише архиву за Иџалију. – Око 40 Црноџораца уџћени су џакођер у Иџалију џре 2 дана”.

Црна Гора, иако је могла остати неутрална, међу првима сврстала на страну савезника и описујући околности уласка Црне Горе у рат, у којем је чувала „*по цијену дугих и крвавих борби*” одступницу Србији, борећи се у немогућим условима и са великим жртвама, краљ Никола подсећа да је, по окончању рата, послушао савјет француског министра спољних послова, Пишона, који му је у име влада великих сила препоручио „*да још остане (м) као гостилеменитије Француске, док се не успостави ред и нормалан животи у земљи од стране савезничких ируја, које су се, истовремено, обавезале да ће осигуравати поштовање суверенитета и уставних институција Црне Горе*”. О тим племенитим намјерама великих сила нијесу водиле рачуна „*власити и српске ирује које се налазе под командом Источне армије*”, а које су „*показале суверенитет црногорске државе и прогласиле чистио и простио присаједињење Црне Горе Србији, без консултовања и изражења пристанка од представника црногорског народа који, према Уставу Црне Горе, једини имају овлашћења да одлучују о том питању*”. Наводећи да је то био јединствен преседан у историји, који је добио потврду од представника Србије прекидом дипломатских односа 24. децембра 1918. године,¹⁹⁴ те да је такво насиље изазавало побуну, *сионитан уставанак црногорског народа*, краљ Никола подсећа: „*...Врховни савјет ниши је иризнао по насиљу анексију Црне Горе, ниши је одобрио ирешензију краљевске владе Србије која је изражила да њена делегација засиуја и Црну Гору на Мировној конференцији*”. Потом се наводи да је на иницијативу великих сила и пристанак Мировне конференције позвао народ да престане са проливањем крви, но и поред тога Србија поступа према Црној Гори као дијелу своје територије. Потом иде дио који у ствари представља суштину захјева краља Николе и црногорске владе. Тврдњом да су „*чистио и слобода два добра која је црногорски народ успио да сачува вјековима*” а да влада Краљевине Србије жели на нетачан начин да представи жртве Црне Горе и његову властиту улогу у рату како би лакше оправдала поступке према њој, краљ Никола потом наводи: „*Питање Црне Горе није династичко као што подмећу њени иривници. Наирив, ради се о великом иринцију чије би поштовање иребало да буде штолико веће што он ишити ишешко сшечена ирава једне нејакне земље и једног малог народа. Што се ишиче мене лично, увијек сам сиреман да иоднесем не само све жртве које захијева ираво и добро Црне Горе, већ ишто иако и оне које би налажали оишити иштереси савезника. Али, у својству владара црногорске државе, обавезан сам ирема Уставу земље да браним њену и моју чистио, као и њена ирава и иштересе*”. Због свега наведеног, од Мировне конференције се тражи да формира једну комисију „*која би ишитала жртве и улогу Црне Горе, као и мој власити и улог у шоку овога раша, као и неиравде и иосиује које је*

¹⁹⁴ Односи су прекинути 28. децембра 1918.

Црна Гора морала да *прећирџи од сџране друџих. Ма какви били резулџаџи иџе исћраџе, сџреман сам да џоднесем све џихове џосљедице*". Коначно схвативши да је политика и ствар интереса, а не емоција, краљ Никола тврди: „У џраву сам шџо се надам да ће Мровна конференџија смаћраџи као и ја да Црна Гора не може и не ћреба да ћрџи казну шџо је ушла у раџ без ћредходноџ обезбјеђивања џаранџија савезника". Нота се завршава тражењем од Мировне конференџије да прихвати захтјеве које је црногорска влада поднијела 5. марта 1919. године¹⁹⁵ и тврђом да је то једини начин „да се усџосћави ред и мир у Црној Гори и да се црногорски народ џошћеди нових и сувишних искушења".¹⁹⁶ За добре познаваоце наведене проблематике, исцрпно цитирана нота краља Николе не садржи ништа ново у односу на бројне ноте, меморандуме протесте и прогласе који су настајали у окриљу емигрантске и побуњене Црне Горе, али је индикативна са становишта увјерења да ће црногорско питање бити праведно ријешено на Конференџији мира.¹⁹⁷ Ћутање, које је било једина реакџија од стране савезника, морало је бити поуздан индикатор за то куда се ствари крећу и за много неискуснијег државника, него што је то био црногорски суверен. Европској дипломатији није падало на памет да врши истрагу и тражи истину у мору балканских подметања, нити да се исцрпљује на питањима иза којих је објективно стајала сила, као мјерило „истине". Зато је и ова иницијатива црногорског суверена, у времену када је црногорско питање на Конференџији мира већ увелико постало дио Јадранског питања, односно везане трговине односа на Јадрану у којима је Италија тражила оно што јој је обећано Лондонским пактом,¹⁹⁸ једноставно остала без одговора. Средином августа

¹⁹⁵ Наиме тада је Мировна конференџија (Врховни савјет великих сила) примила црногорско изасланство које су сачињавали: Јован Пламенац, др Перо Шоћ и генерал Анто Гвозденовић. Њихови захтјеви су преточени у опширни меморандум. Види: *Црна Гора ћред Конференџијом мира*, Меморандум од 5. марта 1919, који је од стране владе Краљевине Црне Горе предан Конференџији мира у Паризу, Женева 1919; Меморандум се састоји из три дијела: I. Данашње стање Црне Горе, II Улога Црне Горе у свјетском рату, III Захтјеви Црне Горе.

¹⁹⁶ Нота је више пута штампана: Глас Црногорца, бр. 9. 3. III 1921; *Le role de la France dans l'annexion forcée du Monténégro*, Documents officiels publiés par le Ministère des Affaires Etrangères du Monténégro, Roma 1921, 48-55; *Улога Француске у насилној анекџији Црне Горе* (превод са поговором), Бар 2000, 45-50; *Џјелокујина дјела Николе I Пећровића Њеџоша*, VI, Цетиње 1969, 399-405; Краљ Никола, Политички списи, Цетиње-Титоград 1989, 489-495.

¹⁹⁷ Види више: Д. Живојиновић, *Црна Гора у борби за ојсћанак 1914-1922*, Београд, 1996, (Питање Црне Горе и Мировна конференџија 1919. године), 410-495.

¹⁹⁸ Види: *Adriaticus, La Question Adriatique, Recueil de documents officiels Paris* 1920; Андреј Митровић, *Јуџославија на Конференџији мира 1919-1920*, Београд

1919. године краљ Никола је настојао да обезбиједи дипломатску подршку Италије у намјери да напусти Француску и настани се у Италији. Италијански посланик при црногорском двору, Монтаљари је одбио такву идеју, указујући да би му такав потез створио многе непријатности у Француској.¹⁹⁹ За девети септембар 1919. било је предвиђено да се краљ Никола појави пред органима Мировне конференције са енергичном објавом да ће се са својом владом вратити у земљу. Пашић је тражио из Париза од владе у Београду да предузме кораке преко службених канала код велесила да акредитовани посланици тих сила не пођу са краљем. Уколико би конференција ипак пристала на повратак краља Николе, он би одмах тражио једну савезничку дивизију да побједоносно дође на Цетиње. У времену када је влада већ паковала архиву за прелазак у Италију, и када је из Француске у ту земљу упућено 40 Црногораца,²⁰⁰ Пашић је предузео све да осујети ту акцију. Нотом од 17. IX тражио је од великих сила, односно Конференције мира: *1. да велике силе не смањрају више краљевску црногорску владу за њредсџавника Црне Горе; 2. да се црногорској влади обусџави издавање новчаних средсџава; 3. да се црногорској влади одузме сва црногорска државна имовина и да се њреда Србији; 4. да се изда нередба да се иџалијанске џрује џовуку са црногорскоџ земљџиџа.*²⁰¹ Наведени захтјеви мотивисани одлукама Подгоричке скупштине су занимљиви и по томе што се у њима не помиње династија Петровића, нити краљ Никола, и због захтјева да се сва државна имовина преда Србији, иако је било скоро годину дана прошло од уједињења, што само потврђује да је Пашић био свјестан нелегалности одлука Подгоричке скупштине, и што је на Црну Гору гледао као на дио Србије. То је посебно било важно у ситуацији када је на Конференцији мира у Паризу, црногорско питање улазило у фазу фактичке елиминације кроз дипломатску трговину стављањем истог у контекст тзв. јадранског питања.²⁰² Велике силе су 9. XII 1919. потписале један меморандум у вези с рјешавањем Јадранског питања (питање Ријеке, Истре, Кварнерске ривијере). Узалудни су у том смислу били протести црногорске владе,²⁰³ јер су велике силе, а посебно Британија, у том меморандуму Црну Гору већ видјеле као федералну јединицу, која је у праву била изједначена са Хрват-

1969; Драгољуб Живојиновић, *Иџалија и Црна Гора 1914-1925*, Студија о изневјереном савезништву, Београд, 1998.

¹⁹⁹ Д. Живојиновић, *Иџалија и Црна Гора...*, 381.

²⁰⁰ Б. Храбак, 115.

²⁰¹ Глас Црногорца бр. 78, 10 (23. X) 1919; Д. Вујовић, *Уједињење...*, 409/10.

²⁰² Види: *Adriaticus, la question Adriatique*, Paris, 1920.

²⁰³ БИИ, Ф 110, Нота црногорске владе од 1. XI 1919 против тенденција Конференције мира да црногорско питање третира као дио Јадранског.

ском и Словенијом и да не треба да у нову државу буде укључена као дио Србије.²⁰⁴ Пошто је у новембру 1920. дошло до Рапалског уговора²⁰⁵ којим су разријешени територијални спорови Италије и КСХС, и пошто се гроф Сфорца²⁰⁶ обавезао да ће растурити црногорску војску у Гаети, питање Црне Горе више ни за Италију није имало стратешки значај. На овом примјеру је и практично демонстрирана неискрена политика Италије према Црној Гори, земљи коју је користила само као улог у цјењкању за преговарачким столом. Италијански посланик при црногорском двору Монтаљари је истовремено увјеравао краља Николу да се у Рапалу није десило ништа и да ће Црна Гора и даље уживати италијанску заштиту.²⁰⁷

Жеље великих сила о федералном устројству нове државе, унутар којег би и Црна Гора нашла своје мјесто, биле су изречене много раније него што се и у самој југословенској држави повела унутрашња расправа о будућем државном уређењу. Као што је познато, централистички концепт ће за извјесно вријеме прекрити детонатор уграђен у саме темеље ове државе, које никада неће имати снаге да поново откопча прслук чије је прво дугме било погрешно закопчано.²⁰⁸ У сваком случају свођење договора на Конференцији мира убрзало је догађаје и у Црној Гори, односно КСХС, гдје се очекивало искрцавање краља и његових присталица. У октобру је то била најава о могућем доласку краља са 2.000 људи, 8.000 заробљеника и 3.000 добровољаца.²⁰⁹ Таква страховања су посебно била изражена послије обраћања краља Николе предсједнику Француске Поенкареу 1. децембра 1919. године. У том писму краљ Никола подсећа на његова обећања из писма од 24. новембра 1918. и на оно што се у међувремену издешавало у Црној Гори. Прије свега, савезничка мисија на челу са грофом Салисом²¹⁰ је

²⁰⁴ Види: *Further Correspondence Respecting the Affairs of Southeast Europe*, I, London 1920, 402.

²⁰⁵ У италијанском парламенту повела се жучна дебата око овог уговора, која је резултирала оставком грофа Сфорце. Види: *Il trattato di Rapallo al Parlamento Italiano a cura di Amedeo Gianini*, Roma 1921.

²⁰⁶ Види: Carlo Sforza, *Un anno di politica estera, discorsi Raccolti a cura di Amedeo Gianini*, Roma 1921; *Montenegro sacrificato, Documenti rivelatori della mala fede internazionale*, Piacenza, 1921.

²⁰⁷ Види: Драгољуб Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914-1925*, студија о изневереном савезништву, Београд, 1998, 375-405.

²⁰⁸ Парафразирани један исказ вође хрватске опозиције и ХСС Влатка Мачека.

²⁰⁹ Види: Шербо Растодер, *Скривана сѝрана...*, II, док. бр. 655, стр. 807, Давидовић – Делегацији на Конференцији мира, шифровани телеграм, Београд 9. октобар 1919.

²¹⁰ Гроф Џон де Салис је боравио у Црној Гори од маја до августа 1919. године на челу америчко-британске мисије, послије чега је саставио опширан извјештај (21. августа 1919), који је био непријатна чињеница за савезничку политику према Црној Гори и значајан аргумент званичне Црне Горе у доказивању својих права. У

енглеском парламанту се поводом овога извјештаја водила жестока дебата, посебно поводом одлуке британске владе да се извјештај не објављује. Опширни Салисов извјештај, који је први пут у цјелини објављен на наш језик 1998. године, у недељнику „Монитор” у бројевима за септембар и октобар. У закључцима тога извјештаја се констатује да је: „1. Црна Гора је сада окупирана од ситране јаке силе српских шруја за коју се службено тврди да броје једну дивизију. Њихов број је морао арирати али је сигурно јорсиао током последња три мјесеца. Поред Срба у Бару јоситоји један италијански батаљон са малим јединицама у Улцињу и Вирџазуру ради заштитне елзнице, која је италијанска. Осим српског генерала који тврди да је главна власић (мисли на команданта зетске дивизије, ген. Михаиловића – оп. Ш. Р.), јоситоји цивилни гувернер, једно службено лице из Београда (мисли на Ивана Павићевића – оп. Ш. Р.), док су у главним јозицијама администрације Црногорци замијењени Србима. Влада јроиситиче из чисто војне силе.

2. Српска влада је последњи пут у априлу јозвана да јовуче своје шрује. Одбили су тврдећи да је Црна Гора национална шеријорија. Тврдња да је Црна Гора дио Србије заснована је на раду Скујитине одржане у Подгорици новембра 1918године, изабране одмах након аустријске евакуације, која је донијела одлуку о унији двије земље. Из тога јроизлази ишање: да ли је ова Скујитина легално конститиуисана, и да ли је јошнено јредсјављала народ Црне Горе

3. Ни у једном смислу избори нијесу били легални. Нема сјора око тога да она није озакоњена и да Скујитина није била сазвана од ситране било које комитетне или јрихваћене власић. Она није одржана у складу са јоситојећим законом, нешто јуштем сисјема индиректних избора који су били нејознаћи и сјога ошворен сумњи.

Избори су одржани, а Скујитина донијела одлуке јод бајонетом српских шруја; иза њих банде беззаконских комиташа. Анексија Црне Горе, декларисани циљ српске владе било је ишање о којем је јребало одлучити; у ишаквим условима, јрошесити који захјјевају нејрисјрасан сјав српских шруја неминовно морају јројаси.

Међу јрошеситним јримједбама које су се јојавиле, можемо јосебно исјати: Крања журба којом су избори одржани. Знашан број водећих људи је био ван земље, укључујући јоловину чланова редовне усјавне скујитине; многи су намјерно сјријечени да се враше у њу. Жеља да се било каква гаранција да ће се ишање које је Скујитина одлучила, инкорјорација Црне Горе у Србију насујрош слободне уније са Југославијом, јасно сјави јред бираче. Многобројне наводне нејрегуларности. Одлуке Скујитине су са српске ситране декларисане као јединствене и наводно јредсјављају јединствену вољу народа. Најубедљивији доказ за сујрош изгледа чини чињеница да је за веома крашко вријеме након Скујитине дошло до снажног усјанка који би, да није било јомоћи српске армије и јодришке Француске, оборио јрелазну владу (Извршни одбор – оп. Ш. Р.) коју је Скујитина изабрала...”. Закључак има још четири тачке и у њима се анализира перспектива Црне Горе, унутрашњи односи и став великих сила. Види: Монитор, септембар – октобар 1998; Драгољуб Живојиновић, Мисија Салиса и Мајлса у Црној Гори 11. го-

након неколико мјесеци боравка у Црној Гори „констативала да је воља црногорског народа кривостворена; да су српске тјрује повриједиле суверенитет земље, да је анексија Црне Горе од стране Србије била насилна; да црногорски народ жели поновно успостављање своје земље”. Подсјећајући Поенкареа да су „српске тјрује у Црној Гори под командом генерала Франше Д Ейереа, на кога пада одговорност са највишег мјеста за окупацију и њене посљедице”, краљ Никола тврди да је све што се догодило у Црној Гори било „у пошитоној суитоиној са обећањима и гаранцијама које је влада Републике дала мени и мојој влади, у значајним приликама, у име влада великих сила”. Након свега што се десило, по мишљењу црногорског краља „никаква бојазан више не може постојати да би испуњење свечаних обећања влада великих сила у погледу пошитоног успостављања Црне Горе и одобрења задовољења њених легитимних захтјева могло доћи у сукоб са жељама и вољом црногорског народа”. У складу са обећањима и гаранцијама које је давала Француска у име влада великих сила, краљ Никола је тражио њихово испуњење у смислу предлога које је црногорска влада упућивала Мирвној конференцији, што би помогло „великим силама да избјегну сваку повреду суверенитета и Устава Црне Горе који сам, по природи, обезбеђује пошитоноу гаранцију слободног изражавања воље црногорског народа под контролом великих сила”. Тиме би биле окончане „пације које поноси црногорски народ и страшни терор који данас над њим врше исти они за које се несебично жртвовао”.²¹¹ За разлику од бројних претходних обраћања црногорског краља и владе свјетским моћницима, која су остајала без одговора, овога пута је Поенкаре одговорио већ 19. децембра 1919. године. И то на начин на који је могуће краљ Никола најмање очекивао, јер одговор почиње констатацијом: „Устава владе Републике у погледу Црне Горе није се измијенио ошкар сам имао часи да Вам упућим писмо од 24. новембра 1918 на које се Ваше величанство позива”. Подсјетимо се, то је оно писмо у којем предсједник Француске даје гаранције да ће савезничка окупација Црне Горе поштовати постојеће установе и осигурати ред и мир који би омогућио повратак краљу. У наставку свог одговора Поенкаре подсјећа црногорског краља да више нема француских трупа у Црној Гори, да су оне, док су тамо боравиле, „стриктно избјежавале да се мијешају у управљање ствари Ваше земље”, да трупе државе СХС више нијесу под командом Франше Д Еперера, завршавајући обећањем: „Вјерна својим начелима и начелима која инспирису Мирвну конференцију, Француска остаје чврсто ријешена да поштује вољу црногорског народа и да ништа не ура-

дине, Историјски записи 3, 1968; Улога Француске у насилној анексији..., 221-227; Montenegro, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920, I-II, London 2001, 835-850.

²¹¹ Le role..., 42-44; Улога Француске..., 39-41.

ди у сиречавану његових легијимних шежњи. У шом духу ће дакле влада Рејублике, заједно са осталим савезницима, учесивовати у уређењу ишана која се односе на Црну Гору”.²¹² Иако би се, анализом подтекста овога одговора, јасно могла препознати уопштеност коју је могуће различито тумачити, па и праће руку од одговорности за дешавања у Црној Гори, сигурно је да га је краљ Никола протумачио сходно својим увјерењима да солидарност савезника неће изостати. То се јасно наслућује из његовог поновног обраћања Поенкареу 12. јануара 1920. године у којем наводи да му је „срце иуно захвалности ирема славном и илемењом француском народу, ирема Вашој екселенцији и ирема влади Рејублике”, јер је претходно обраћање Понкареа од 19. децембра 1919. ставио у контекст изјаве француског посланика при црногорском двору Деларош Вернеа 22. октобра 1918, гаранција датих у писму Пишона од 4. новембра 1918, Поенкареа 24. новембра 1918. године. Схватајући све наведене изјаве као савезничке гаранције дате Црној Гори и њеној васпостави попут Србије и Белгије, која би потом уставним путем и у уз учешће легалних органа власти одлучила о својој даљњој судбини, краљ Никола ипак констатује: „Велике силе не могу избећи одговорности иред Историјом због неирравде које су иочиниле до сада ирема сувереној савезничкој држави Црној Гори. Та одговорности ироисиче из чињенице да су се све војне савезничке снаге, иа ирема шоме и командант Истичне армије, генерал Франше Д Ейере, налазиле иод врховном командом Раиног вијећа великих сила. Но, један од његових иодређених, у овом случају иринц ређени Србије, заиочео је војну окуиацију иеришорије црногорске државе, и док се иа савезничка земља налазила иод његовом окуиацијом, анекиширао је. Принц ређени Србије, са дијелом савезничке војске, над којим је имао команду као иоичињени, дјеловао је шом ириликом суироино не само свечаним обећањима које су велике силе дале Црној Гори, већ ишио иако у суироиности са иисмом ваше екселенције од 24. новембра 1918, као и иисмом Њ. Екс. з. Пишона од 4. новембра 1918”. Тражећи да велике силе исправе оно што је њихов потчињени урадио Црној Гори под њиховом командом, краљ Никола изражава захвалност „на увјеравану у чврсту одлуку владе Рејублике која ће учинити све да воља црногорског народа као и његове легијимне шежње добију задовољење”. То и није ништа друго, до оно што су тражили краљ Никола и његова влада. „Црногорски народ једини заиста има ираво да одлучује о својој судбини, након шито његову државу, ишио онако као Белгију и Србију, васиосиаве савезнице које су на шоме ангажоване. Треба да се врати у иоишуности устианове сувереног народа, као и оног дана када је ушао у рай на сирани својих савезника, да би се одуиро, борио се и жршивоа”. Краљ Никола је по ко зна који

²¹² *Le role...*, 44-45; *Улога Француске...*, 41-42.

пут поновио да је спреман да поштује „вољу црногорског народа ма каква она била, како што се ииче облика владавине тако и с њихових односа Црне Горе”.²¹³ Преписка краља Николе са првим личностима француске дипломатије с краја 1919. и почетка 1920. није значајније утицала на промјену позиције званичне Црне Горе. И даље се играла партија карата, у којој је свако варао. Велике силе су непризнавањем одлука Подгоричке скупштине и држањем својих посланика при црногорском двору, повременим обраћањем црногорској страни потхрањивале илузију да црногорско питање није дипломатски апсолвирано. У самој Црној Гори је пак чињено све како не би било повратка на почетак. Страх који је проистакао од евентуалног повратка краља Николе био је реалан генератор репресије која је тамо провођена. То потврђују примарни извори тога времена. Почетком децембра 1919. године предсједник владе КСХС Љуба Давидовић је јавио Пашићу у Паризу да посједује вијести „из поузданог извора да је бивши краљ Никола кренуо из Француске у Италију у намери да се пребаци у Скадар” и тражио да му се јави шта је тим поводом предузето код савезника. У Пашићевом одговору, који је прочитан на сједници југословенске делегације, наводи се да је савезницима више пута скретана пажња на „рад краља Црне Горе, и везу које он има са Италијом и на њихову помоћ који указује Италија њему и Црногорцима... Ови наши иријашељи Француска, Америка, ја донекле и Енглеска изјавили су да се што по негови доноси, док се иштање не реши коначно. Стога су икадак говорили на што смо скрећали пажњу, да имамо на уму, да се може Италија усројивити да врх. савеш ироти иризна сједињење Црне Горе с Србијом, и да може се иородити мисао, да се у крајњем случају иуити народ у Црној Гори, да сам илебисцијом реши своју судбу”. Потом се наводи да „иако су Енглеска и Француска обушавиле помоћ, давају краљу Николи, итак нису дигли своје иосланике са двора, и што све зашто, што чекају иренушак, кад ће се што иштање реши. А оно ће се решити заједно са иштањем јадранским, Албанским...” Краљ Никола заједно са Италијом ради на томе да „иобуни народ у Црној Гори или бар да сивори малу иобуну у иом крају и тамо пребаци своју владу, и онда би Италија ситала да га оиворено брани...” Због свега тога, стоји у извјештају, „ми морамо тако урадити, да све што осујетимо на њај начин, што нећемо доиустиити да се сивори буна, што ћемо, иреко самога народа у Црној Гори сузбијати агитације и изјављивати да је необорива воља самога народа решила ш. ј. иштања уједињења”. Иако је питање Цр-

²¹³ *Le role...*, 45-47; *Улога Француске...*, 42-44; Писмо се завршава увјерењем да ће се обећање савезника испунити и да ће стварни савез „учвршћен иотоцима крви и по цијену нечувених мука међу нашим народима, дају ми за право да унаиријед рачунам на што иоитиуну и ијеловитиу наклоности француске владе; за узврат ни црногорски народ, ни његов краљ неће јој ускраити своју захвалност”.

не Горе „*џако рећи 3/4 решено у нашу корисџ, зависи од нашеџ даљеџ рада и увиђавности да задобијемо народ у Црној Гори да реши џишњање у нашу корисџ ако се буде морало доћи до џлебисџија како сџоји џишњање Црне Горе*”, стајало је на крају овога извјештаја.²¹⁴ У то вријеме краљ Никола је био пошао за Италију прије 24. децембра 1919. године. У Бару је припреман свечани дочек господару који је требало да доплови са 1.000 Црногораца. За дочек краља био је задужен активни црногорски официр Булатовић.²¹⁵ Одметници широм Црне Горе су очекивали да ће годишњицу побуне дочекати у друштву са својим краљем. То је знала и тадашња војна и цивилна власт у Црној Гори, која је предузела све да до тога не дође. Страх од појаве краља Николе на црногорској територији био је изузетно велики, без обзира на сву пропаганду против њега. Зато је сигурно да постоји непосредна везаност информација о плановима краља Николе и најављеној могућности поновне побуне у условима када су шуме биле препуне његових присталица, а у Гаети била формирана црногорска војска, са највећом војном акцијом у циљу уништења одметничког покрета у Црној Гори која је предузета крајем 1919. и почетком 1920. године. Долазак краља Николе преко Скадра је било искључен, бар преко онога дијела који су контролисали Французи, јер је генерал Дефурту обећао југословенском делегату у Скадру Нешићу да у случају јавног или тајног појављивања краља Николе у Скадру „*смаџраће џа као нарушиоца реда и ухайсиће џа*”. Ако би се пред Скадром појавила већа војна сила, комбинована са Италијанима, Дефурту је обећао да ће се повући у град „*осџављајући нама (југословенској војсци – оп. Ш. Р.) слободно џоље да зашџишџимо наше џранице и ишџересе*”. На крају је француски генерал обећао да ће „*џреко својих џуди обрашџишџи џажњу на сва крешњања и весџи у овом џоџледу и блаџовремено ће нам до-сџавишџи; џо џошџреби даће џревозна средсџива за курира*”. У том смислу, командант Зетске дивизијске области је издао наређења да се појача надзор над границом, да се сваки покушај уласка краља Николе спријечи оружјем, а од југословенског делегата у Скадру је затражено да организује сигурну обавјештајну службу „*како би се блаџовремено моџао сазнашџи (за) Николин долазак*”.²¹⁶ Све се то дешавало у оквиру опсежног војног плана коначног

²¹⁴ Шербо Растодер, *Скривана сџрана...*, II, док. бр. 832, стр. 1024-1025, Пашић – Давидовићу, Париз, 6. децембар 1919.

²¹⁵ Б. Храбак, *Последње године...*, 117.

²¹⁶ *Ibid*, док. бр. 878, стр. 1066-1067, Директор политичког одјељења министарства иностраних дела – Делегацији на Конференцији мира Београд 14. децембар 1919; Француски генерал је такође обећао да ће у случају сукоба са Италијанима морати остати неутралан, али да неће сметати да се чине покрети снага. О свему томе обавијестиће команду у Цариград уз напомену да ће ухапсити краља Николу и да је „*срџски џенерал у Црној Гори добио наређење да оружјем сџречи овај улазак*”.

уништења одметника у Црној Гори, провођеног у децембру 1919. и јануару и фебруару 1920. године. Тада је Зетска дивизијска област (која је покривала Црну Гору) била подијељена на 14 мањих области, оперативних зона, из којих је истовремено почело гоњење одметника, интернирање, хапшење чланова њихових породица, јатака и свих оних који су посредно или непосредно помагали противнике безусловног уједињења. Укупно су у овој акцији убијена 22 одметника, ухваћено и нађерано на предају 599, као и 138 избјеглих војника из никшићког батаљона, односно укупно 757 лица.²¹⁷ У исто вријеме војне власти су процјењивале да у Црној Гори има укупно 1796 одметника.²¹⁸ Француски генарал Дефурту је, под изговором заштите саобраћаја дуж Бојане, на своју руку похапсио све сељаке из села дуж Бојане који су били дошли у Скадар, како не би допустили црногорским одметницима (чета Сава Распоповића) да се креће њиховом територијом,²¹⁹ доказујући и на овај начин да Французи никада нијесу били ниједи и неутрални посматрачи догађаја у Црној Гори.

Преписка са Клемансоом била је, сви су изгледи, и посљедња лична дипломатска иницијатива црногорског краља. Наравно, ту не узимамо у обзир веома бројна и честа обраћања црногорске владе разним дипломатским институцијама и појединцима, која и нијесу предмет овога рада. Изгледа да се краљ Никола уморио од ове предуге преписке и дипломатске мимикрије, гајећи наду да је обрт могућ све дотле док га велике силе признају и држе своје посланике на његовом двору. Стивен Бонсал је забиљежио да му је црногорски краљ, резигниран, у једном тренутку рекао: *Нећу више њисајти ѡрошесјте силама које их нијесу вриједне, али ћу њисајти и ѡрејисивајти ѡјесме мођ народа, и ове ѡјесме ће ѓа храбријти и одржасјти, док ѓа једном, ѡоново, свјејтло слободе не обасја са Ловћена.*²²⁰ Овдје није толико ни важно да ли је ово била још једна толико позната краљева поза, исказ романсиране патетике, колико свједочанство о илузији карактеристичној за горштаке: *ѡјесма нас је одржала, њојзи хвала.* Као што толико није ни важно да ли је размишљао рецимо и о томе да су за његову потоњу судбину многи нашли оправдање тиме што су слиједили идеале из његових пјесама. У сваком случају, посљедњи мјесеци живота краља Николе били су једнако горки, колико и медикаменти које су му преписивали доктори у посљедњој годи-

²¹⁷ Види: *Скривана сјѡрана...*, П. Наводимо само дио докумената који се односе на наведену проблематику: док. бр. 823, 824, 826, 828, 831, 833, 835, 838, 839, 840, 842, 843, 844, 846, 847, 852, 853, 855, 858, 864, 874, 875, 876, 877, 879, 882, 885, 886, 889, 895, 903, 906, 910, 915, 927, 932, 938, 943, 945, III-964, 969, 975, 976, 977, 984, 985, 1009, 1025, 1034, 1038, 1039, 1044, 1066, 1070, 1086, 1107, 1132.

²¹⁸ *Ibid*, док. бр. 914.

²¹⁹ *Ibid*, док. бр. 1026.

²²⁰ Види: Стивен Бонсал, н. дј.

ни његовог живота. У вријеме када је црногорска избјегличка влада покушавала да покрене црногорско питање тражећи пријем Краљевине Црне Горе у Друштво народа у новембру 1920. године²²¹ и фактичког одбијања Пола Мантуа, француског делегата и директора Политичке секције Генералног секретаријата Друштва народа,²²² у КСХС су одржавани парламентарни избори (28. новембра 1920) који су послужили Енглеској и Француској да и формално раскину дипломатске односе са црногорским двором.²²³ Нотом од 20. децембра 1920. опуномоћени посланик Француске при црногорском двору Деларош-Верне је по наређењу предсједника владе и министра спољних послова Француске, Жоржа Лега, обавијестио црногорску владу да послѣ избора у КСХС француска влада сматра да је *сада њприсаједињење Црне Горе њоменуџој Краљевини свршен чин*, те је из тих разлога Француска одлучила да *укине Посланство Француске у Црној Гори*.²²⁴ Док је Француска, преко свог акредитованог посланика обавијестила црногорску страну о раскиду дипломатских односа, Британија то није урадила ни формалним сапштењем. Британска одлука да повуче егзекватуре црногорским конзулима широм империје објављена 18. марта 1921. године представљала је признање уједињења Црне Горе са Краљевином СХС.²²⁵

²²¹ Види: БИИ, ф 426, Павле Поповић, *Неколико сџраница из исџорије Друштва народа; Ле роле...*, 198-202; *Уложа Француске...*, Нота од 18. новембра 1920 којом је црногорска влада затражила пријем Краљевине Црне Горе у Друштво народа, 189/90.

²²² *Le role...*, 201; *Уложа Француске...*, 191/2; У свом извјештају Пол Манту је поводом црногорског захтјева навео и сљедеће: *Пишанье садашњег њосџојања једне независне државе Црне Горе никад није било ријешено. на Мировној конференцији 1919. Црна Гора је била уџисана на лисџи држава које џребају да учесџвују у џреговорима, али нико није џризнаџ квалификован да је џредсџавља. Госџодин, Пламенац, џоџџисник џрџложеноџ џисма, џредсџавља краља Црне Горе, који је у изгнансџву. Једна црногорска скуџџџина, сакуџљена 1918, џрогласила је његово збацивање са џријесџола и уједињење са јуџословенском државом. Исџина да је џуноважностџ џе одлуке, као и самоџ мандаџа Скуџџџине сџорна, јер је Скуџџџина избрана, како кажу њени џроџџџници, џод џриџџском Срба и окружена срџским баџоџџима. Исџина је да се џеџоџијељена оџозиџија изјаснила џроџџив безусловноџ џприсаједињења јуџословенској држави. Но, џемоџуће је одмјериџи снаџу и џроџџџениџи искреносџ изражених мишљења и једне и друџе сџране, а у очима Јуџословена, Црна Гора је џосџала сасџавни дио Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца. без џрејудиџирања овоџ џиџања, чини се да је разборџиџо да се Црна Гора не џрими у Друштво, на молбу једне, у најмању руку, осџораване владе, а која данас борави у иносџрансџву.*

²²³ О томе види више: Шербо Растодер, *Полиџџика свршеноџ чина*, Улога Француске у насилној анексији Црне Горе, Бар 2000, 199-235.

²²⁴ *Уложа Француске...*, 11-12; *Le role...*, 9-10.

²²⁵ Види: Д. Живојиновић, *Иџалија и Црна Гора...*, 397.

У сваком случају, према свједочењу савременика, вијест о прекиду дипломатских односа од стране Француске поразила је краља Николу. Илија Јовановић Бјелош тврди да је вијест о томе краљ добио тек 15. фебруара 1921. године од министра Пера Шоћа, који му је уз писмо послао и ноту француске владе. *Овај корак француске Владе Краља је јако њоразео јер је увијек њолагао наду на њоврашајак у Црној Гори до ѓод ѓа је Француска ѡризнавала. Од овоѓ дана Краљ је ѡолико клопуо духом да никад ни са ким не би ѓоворио, ако ѓа нарочишо не би зађенуо. Омрзо му је чак и дуван који је необично ѡушио. Јело му је несѡшало*, описује Јовановић расположење црногорског краља. Краљ је по истом свједочењу сазвао конференцију на којој су учествовали Јован Пламенац и његова влада, предсједник владе која је у то вријеме била у Риму, престолонаследник Данило, који је живио у Кап Мартину. Конференција је одржана 20. II 1921 у Кап Антибу. Осјећајући скори крај, краљ Никола је савјетовао Данила шта да ради послје његове смрти.²²⁶ Из свега наведеног, а посебно из постојећих бројних извора, тешко би се могло прихватити становиште појединих истраживача, да се краљ Никола од средине 1919. године није мијешао у политику, а да је Црну Гору стварно представљао Јован Пламенац, као и да су постојале двије линије у политици краља и владе.²²⁷ Сигурно је да старац од близу 80 година више није имао енергију, снагу и вољу из младалачких дана, као што је сигурно да би тек даљња истраживања његове личне архиве могла евентуално потврдити његово неслагање са официјелном владином политиком. Једно је ипак сигурно, да ријечи његових савременика Николсона и Гледстона (који нијесу ни из Црне Горе ни из Србије) можда најобјективније сублимирају однос моћних према краљу Николи и Црној Гори у завршници I свјетског рата. Први је као страсни заговорник јужнословенске државе и високи чиновник британске спољне политике у својој чувеној књизи *Сѡва-*

²²⁶ Илија Јовановић-Бјелош, н. дј., стр. 157, *Посље француске ноше Краљ ѡозове Данила и своју Владу која је била у Риму на челу које је бијо Јован Пламенац, да конферѡише шѡа се има радишѡи ѡоводом ѡоменушѡе ноше.*

На овој конференцији Краљ ѓовори своме сину Данилу. Пошѡо се ја не осјећам добро и мислим да ћу брзо умријеѡи ѡрејоручујем ѡи Црну Гору. Владај и ѡази црноѓорски народ ѡа ћеш и ѡим моћи свашѡа учинишѡи. Не будеш ли вољан да владаш ѡрејоручујем ѡи ѡвоѓ синовца Михаила да му будеш добар савјеѡник и ѡомаѓач ѡеѓовом владању. Данилу је ово шѡешко на душу ѡало ѡа ће рећи. Таѡа, мој расѡанак с ѡобом бијо би највиши удар за мене а ѡоѓошово за црноѓорски народ. Шѡо се ѡиче моѓ владања шѡеби је од раније ѡознашѡо какву вољу имам за ѡо.

²²⁷ Богумил Храбак, *Последње ѓодине краља Николе*, Краљ Никола – личност, дјело и вријеме, I, ЦАНУ 21, 1998, 81; Аутор наводи да линија краља Николе није искључивала укључивање Црне Горе у конфедеративну државу Срба, Хрвата и Словенаца, док је линија Јована Пламенца била копија конвенције о независној Црној Гори, преко које би се вршљало на Балкану.

рање мира 1919. записао и сљедеће: *Прича о њошайању или, како би Лорд Кушендан (Роналд МекНил – оп. Ш. Р.) рекао о несѣјању Црне Горе није баш нека њријайна њрича. Нијесам вјеровало краљу Николи, ња ињак сам осјећао да је скоро у њраву. Лично сам сѣрасно био за државу Јужних Словена али сам и њоред њога осјећао да су се њонашали веома лоше... Било је несѣрејно размишљајћи да равношјежа исѣравноџ инклинира ка црногорској динасѣији, а равношјежа њоџрешноџ ка срѣским ослободиоцима. И баш збоџ њоџ њроблема у вези са Црном Гором, моја њочешна вјера у самооѣредјељење као лијек за све људске болесѣии замаџлила се сумњом и извјесном резервом.*²²⁸ Лорд Гледстон је пак као потомак Вилијема Еварта Гледстона, старог пријатеља Црне Горе,²²⁹ изговорио 11. марта 1920. године у Дому лордова чувену реченицу: *Са Црном Гором не би се џоре њосѣујало ни да се борила на сѣрани наших њрошѣвника.*²³⁰

Краљ Никола је умро 1. марта 1921. године у 11 сати навече. Његове посљедње сате, као и саму сахрану у детаље је описао Илија Јовановић-Бјелош.²³¹ Престолонасљедник Данило је прогласом од 2. Ш црногорском на-

²²⁸ Harold Nicolson, *Peacemaking 1919*, New York 1965, 151-152.

²²⁹ Види: Саша Кнежевић, *Краљ Никола и Гледсѣион*, Краљ Никола – личност, дјело и вријеме, ЦАНУ 21, 1998; Саша Кнежевић, *Црна Гора и Велика Бријѣанија*, Подгорица, 2001, 131-144.

²³⁰ Види: Balavoine Guiallame, *Le Montenegro et son integration dans...* (Аутор је ову реченицу уградио као мото свог дјела).

²³¹ *Ibid*, 157-161; *Овај вече као и обично Краљу долази у салон вечера. Овај вече не може да вечера. Поијѣо је само суѣу. Нуди му се друџо али одбија само махањем џлавом. Узео сам кашѣку и дајем му комѣоѣи од шљива. Заложѣио је један ѣуѣи и у исѣио вријеме ѣала му је оџѣица из руку. Заѣворијо очи. Наслоњен у фошѣљу оборијо џлаву на ѣрси и ѣако сједи скоро усѣаван. У ѣио вријеме долази Краљѣица са дјецом из ѣрѣезарије. Пиѣија ме како је краљ и да ли је ишѣо вечерао. Одџоварам. Слабо Величансѣиво. Краљ се вечерас осјећа џоре неџо икада. За овим долазе велики руски књаџевѣи са књаџињама Милицом и Сѣаном, као и књаџ Беѣтемберџ са Књаџињом Аном. Дјеца Великоџ Књаџа Пеѣира рускоџ Романом и Марином. Дошли су да сједи као и обично сваку вече. Сједи и ѣричају али Краљ не ѣрича нишѣа. И су сѣићи кад обично краљевска ѣородица иде сѣавати. Улазим у салон и дофаћам краља за руку, ѣомоџнем му се дићи. Сви се с њим ѣоздраве и оду, а Краљ се са Краљѣицом оѣраишѣа са ријечима. Збоџом Милена и љуби јој руку ишѣо је ѣрви ѣуѣи да џа видим нешѣио ѣако да је учинијо. Краљѣица иде на џорњем сѣрашѣу а Краљ у својој соби у ѣриземљу сијо је на ѣосѣељи и служа му скида цревље и џорње џаће, док од једном рашири руке и јекну. Парализа ухвѣишла џа је ѣо десној сѣрани, десним оком одмах је заџео. Смјесѣимо џа на ѣосѣељу и одма ѣоручим за Ксенеју која моменѣиално долази. Зове Краља. Таѣија, ѣоџледај ме. Он окреће џлаву, насмјехне се и не ѣроџовара. Идем на шѣелефон, јавим љекару и саоѣишѣим му у чему је сѣвар. Љекар ми рече. То смо свакоџ часа очекивали. Чим је љекар сѣиѣиџао оѣровао је иџлом исѣод покѣија десне руке и поџе. Краљ не осјећа нишѣија.*

роду и војсци, обавијестио јавност о смрти краља Николе и о томе да преузима дужност краља. Истога дана влада Јована Пламенца је поднијела оставку, да би краљ Данило именовao исту владу.²³² У „Гласу Црногорца” објављен је некролог који почиње сљедећим ријечима: УМРО ЈЕ ГОСПО-ДАР!... Умро је у туђини, далеко од мученика црногорских, далеко од Ловћена, далеко од Црне Горе... Преврните се у гробу кости мученика наших!... Проплачите сјени предака наших!... Задрхтите, брда и долине наше! Умро је краљ! Вјерујете ли?!²³³ У Црној Гори краљеву смрт забиљежила је само „Народна ријеч”, гласило Демократске странке, у сасвим другачијем тону.²³⁴ Различити коментари поводом краљеве смрти могли су се прочитати у београдској, сарајевској, загребачкој и страниој штампи, али углавном ријетко је ко спорио да се радило о великој историјској личности. И док је парастос за покојног краља одржан у Београду без проблема, у Црној Гори је тим поводом било инцидентна. Наиме, чим се сазнало за смрт краља Николе, новоизабрани црногорско-приморски митрополит Гаврило Дожић је затражио од команданта Зетске дивизије, генерала Михаиловића, да поверљивим путем затражи од мјеродавних фактора из Београда инструкције за наше држање. То смо нарочито чинили с обзиром на то, што смо врло добро знали, да ће родбина бив. Краља, подсекивана са извјесним присталицама бивше династије, тражити, да у држање парастоса, манифестује своју жалост за мртвим, писао је митрополит тим поводом у свом извјештају заступнику министра вјера Велизару Јанковићу.

Како генерал Михаиловић није доставио никакво упутство митрополиту а код њега је већ био војвода Божо Петровић са захтјевом да држи парастос краљу у манастирској цркви, митрополит је исти одобрио последије војводиног убјеђивања: *а кад се држи ѿпарастос у Престѳоници Беоѳраду рекао је њ. Божо, ваљда нећеће Ви, Госѳодине Миѳроѳолиѳе, биѳиѳи већи ѿборник, да нам ускраѳиѳиѳе оно, шѳиѳо, као вјерни синови цркве ѿражимо.* Иначе, краљевој сахрани у Сан Рему је присуствовала књагиња Јелена, кћерка краља

☞

кар саѳиѳиѳава да ће насѳиѳиѳи смртѳ, кроз четѳдесетѳ и осам саѳиѳи, шѳиѳо је и било. И ѿако 14. мартѳа ѿо новом календару 1921 (овдје Јовановић прави грешку јер је краљ умро 16. фебруара по старом и 1. марта по новом календару – оп. Ш. Р.). у 11 саѳиѳи увече исѳиѳиѳи своу ѿлемениѳу дуѳу без болова и лелека. Краљѳица са дјецом осим Данила који још није сѳиѳѳа, и са зетѳовима били су око Краљевѳѳ одра. Ја сам држао свијећу ѿри њеѳовом умирању. У собу сѳиѳаде ѿлач, а Краљѳица диже се, ѿѳуби Краљу руку и оде у салону. За њом ѿѳоу и осѳала дјеца са зетѳовима...

²³² Види: Д. Вујовић, н. дј., 463.

²³³ Глас Црногорца бр. 91, Неји код Париза, 3. (16. март) 1921.

²³⁴ Види: Народна ријеч, 3/1921, 17, 1, Никола Петровић – Његош, бивши краљ Црне Горе, умро је; Народна ријеч 3/1921, 18, 1, Приком смрти Николе Петровића, бив. краља Црне Горе; Народна ријеч 3/1921, 19, 1-2.

Петра која је тим поводом допутовала из Београда, а телеграме саучешћа поред бројних личности из свијета, упутили су и краљ Петар, регент Александар и председник владе Миленко Веснић.²³⁵ Пошто је обавијестио војводу да ће се парастос одржати *као сваком њивајном лицу, без икаквих њомњи и свечаности*, митрополит га је претходно упутио за сваки случај код окружног начелника. Окружни начелник Вукчевић је предложио шифром Министарству унутрашњих послова да се парастос одобри, а у другој депеши је предлагао да се *забрани, ако би било ојасности за какве изгреде од сјране њзв „зеленаша”*. Пошто је војвода Божо донио у цркву *њње, коливо и свијеће*, парастос је одржан уз присуство народа из вароши, *међу којима је био и изасланик окружног начелника Г. Комнен Сјахић*. По обичају парастос је *оглашен звоњавом један њућ*, и народ се разишао у реду и миру. Нешто касније Јован Почек, шустер по занимању, је бацио двије бомбе на двор краља Николе, желећи на тај начин да покаже да не припада *њоме шњо му велико звоно даје њолике њочасњи онима који их њиређују давањем њочасњи на свечан начин*. Овај инцидент који је изазвао само мању панику на Цетињу илустративно описује моћ тадашњег *њањриоњизма*, која је била изнад званичних власти, бар по тврдњи митрополита.²³⁶ И тако док су у Црној Гори поједини краљеви противници жељели да покажу да им и мртав смета, Црногорци у емиграцији су краљеву смрт доживјели поразно, *ње су сасвим изгубили наду на остварење њихове жеље. Сјоњшине црногорских официра њосењило је Црногорско њослансјиво у Риму, да изјаве саучешће*, јављао је начелник барског округа шефу кабинета краља Александра Карађорђевића, достављајући му информацију о смрти краља Николе добијену преко човјека којег је тим поводом послао у Италију.²³⁷ Ионако ровито стање и примјетно раслојавање међу црногорском војском у Гаети, које је било заострено италијанским политичким заокретом послје Рапалског уговора, краљевом смрћу је убрзано и доведено до међусобних сукоба и неповјерења додатно подстицаних са стране. Одмах послје сахране краља Николе, књаз Данило, који је много раније јасно исказивао да га круна не занима, са краљицом Миленом и члановима владе саставио је текст аб-

²³⁵ Глас Црногорца бр. 91, 3. (16 март) 1921.

²³⁶ Види: Шербо Растодер, *Скривана сјрана...*, III, стр. 1706, док. Бр. 1397, Начелник Вукчевић –конзисторији Цетиње тражи информацију о томе ко је наредио да звони велико манастирско звоно приликом парастосу краљу Николи, Цетиње, 16. III 1921; стр. 1707, док. бр. 1398, Изјава Јована Почека о разлозима бацања бомбе на двор краља Николе, Цетиње 17. марта 1921; стр. 1708, док бр. 1400, митрополит Гаврило Дожић – Велизару Јанковићу, заступнику министру вјера поводом догађаја везаних за парастос бившем краљу Николи и стању у Црној Гори.

²³⁷ Шербо Растодер, *Скривана сјрана...*, III, стр. 1708, док. бр. 1399, Црногорски емигранти и смрт краља Николе.

дикације којим се одриче пријестола у корист свог синовца Михаила. Текст абдикације је прочитао Владимир Поповић у сали хотела *Ройал* у Сан Рему у коју је позвано 40 црногорских официра који су из Гаете дошли да присуствују краљевој сахрани. Официри су прекинули читање текста, одбивши да га приме извикујући Данилово име. Сви одлазе у хотел гдје се налазио Данило, који се појављује на балкону хотела и видјевши ситуацију умирује официре изјавом да прихвата пријесто. Ово је био само маневар, како би се смириле страсти, јер је Данило био одлучан да абдицира. Заиста, он је потом отпутовао у Милано и одмах обавијестио председника владе Јована Пламенца о својој одлуци да абдицира. Официри и војска поново нијесу повјеровали, па су послали делегацију од 3 официра и 10 војника у Милано, да се лично увјере у Данилове намјере. На челу делегације био је генерал Анто Гвозденовић, који је пошто се увјерио у Данилову одлучност, одлуку саопштио трупамa у Гаети. Малољетном краљу Михаилу, који се у то вријеме налазио у Паризу код своје мајке, за намјесника је одредио своју мајку, краљицу Милену.²³⁸ У читавом замешатељству око абдикације престолонаследника Данила, чине се најинтересатнијим два питања: Да ли је Данило абдицирао под нечијим притиском, прије свега Јована Пламенца, о чему има наговјештаја у постојећим изворима и историографским дјелима, и да ли је намјесништво одређено сходно важећим члановима црногорског устава?

Димо Вујовић наводи да је *чињеница да је Пламенац вршио ипријисак на кнеза Данила и да је његова жеља била да он абдицира. Али је, изгледа, чињеница и то да то није било далеко и од жеље самога краља Данила, који је увидио да је црногорско ипшање већ свршена ствар, па је желио да живи мирним животом, шим ирије шито је материјално био обезбјеђен.*²³⁹ За наведено становиште Вујовић не наводи никакав извор, што је иначе ријеткост када је у питању овај истраживач. За претензије да постане црногорски Хорти, односно регент послије смрти краља Николе, Пламенца отужује и Б. Храбак не наводећи такође извор.²⁴⁰ Драгољуб Живојиновић наводи ријечи Станка Вукчевића из посредног извора, којима оптужује Јована Пламенца да је приволио Данила да абдицира како би постао регент малољетном Михаилу. Као разлог за абдикацију Пламенац је наводио савезничко противљење његовом ступању на пријесто, те би Данилова абдикација осигурала обнову Црне Горе.²⁴¹ Иво Јовићевић у својим сјећањима наводи разлоге подјеле међу Црногорцима у Гаети гдје се раширио глас да је Пламенац приморао Данила да абдицира, а да је незадовољство противу њега подстакло и *блебешање његовог старијег брата Сава који је говорио*

²³⁸ Види: Илија Јовановић-Бјелош, н. дј., 161-163; Д. Вујовић, н. дј., 463/4.

²³⁹ Види: Д. Вујовић, н. дј., 464.

²⁴⁰ Б. Храбак, *Последње...*, 124.

²⁴¹ Д. Живојиновић, *Ишалија и Црна Гора...*, 396.

да круна Црне Горе није ништа даље Пламенцима негџо Пејтровићима...²⁴² С друге стране, више извора недвосмислено указује да је Данилова жеља да не влада послије смрти свога оца била позната од раније.²⁴³ Великом пријатељу Црне Горе и династије Петровића Александру Дивајну²⁴⁴ који је као интимни породични пријатељ присуствовао читању тестаента краља Николе одмах послије његове смрти, Данило је рекао да пошто га Велике силе не прхватају има намјеру да абдицира у корист свог синовца, књажевића Мирка.²⁴⁵ А самом Јовану Пламенцу је сјутрадан по смрти свога оца упутио опширно писмо, које недвосмислено указује да никакавог притиска на њега у смислу абдикације није било. Будући да ово писмо није коришћено у постојећим историографским радовима и да је тек недавно, први пут јавно публикувано,²⁴⁶ интерпретираћемо га у нешто опширнијим цитатима. Дакле, писмо је датирано 17. фебруара 1921. по јулијанском, односно 2. марта по грегоријанском календару. Обраћајући се Јовану Пламенцу Данило у писму наводи: *Данашњи дан је најшјежи дан у мом живоју! Ја сам ошћао без мога милога и узвишенога оца, а наша ошћабина без свога љубљенога Госјодара. Његова љрошлосћ свједочи нам, да је он, од најраније младосћи, ља до љошљедњег издисаја, љосветио био цјелокујно своје биће, и у миру и у рају, слави и величини Ошћабине и најрејку свога драгога народа.* Констатујући да су сви дужни да слиједе тај пут и да ће једино на тај начин *љријумфовати идеја мога блогојочившег и љубљеног Краља и Оца, ваздашњег вјерног шумача жеља Црногорског Народа,* Данило наводи да је *сјреман, да учини (м) све оно што ми дужносћ љрема Ошћабини налаже, а желећи љрошесћвовати на свој свечан начин љрошвиу нечувених нељравда учињених Црној Гори и мученичнком Црногорском Народу и, љри*

²⁴² Иво Јовићевић, н. дј., 135-136.

²⁴³ Види: Илија Јовановић-Бјелош, стр. 161.

²⁴⁴ Дивајн Александар 1865-1930, један од најдоследнијих бранилаца црногорске државности у англосаксонском свијету 1916-1923. Његова политичка активност у корист Црне Горе започета је 1916. године. Важио је за незваничног дипломатског представника Црне Горе у Британији. Написао је велики број чланака, књига у корист одбране права Црне Горе. Цјелокупну активност на збрињавању избјеглица, заробљених и интернираних Црногораца финансирао је из сопствених средстава. Види: Џон Тродвеј, *Црногорски Александар Дивајн*, Александрија, октобар-новембра 1998; Славица Ратковић, *Александар Девин и љолишћичка љројлаганда избељличке владе краља Николе од 1916 до 1922*, ВИГ 1, 2, 1990; Д. Живојиновић, *Александар Девин, бранилац независне Црне Горе у англо-саксонском свијету 1916-1920*, Гласник цетињских музеја III, 1970, 113-170; Бојка Ђукановић, *Никола I Пејтровић и Александар Дивајн*, Краљ Никола – личност, дјело и вријеме, ЦАНУ 21, 1998, II.

²⁴⁵ Бојка Ђукановић, н. дј., 154.

²⁴⁶ Вијести од 12. VIII, 2000, Изјава о абдикацији престолонаследника Данила.

штоме, оцијенивши међународни њоложај Црне Горе, нашао сам да њу интјересима Црне Горе и Црногорскога Народа најбоље њослужити ако се одречем мојих ѡрава на ѡрестіо у корисити мога љубљенога синовца Њеѓовоѡ Краљевскоѡ Височанствѡа Књаза Михаила, коме су ѡа ѡрава осидурана и чланом деветнајестим (19) Црногорскоѡ Државноѡ Уствѡа, шито овим и чиним. (подв. Ш. Р.). Данило потом изражава увјерење да ће Пламенац и његова влада и даље имати подршку његову, његове мајке и свих чланова династије и да ће сви помоћи, сходно могућностима у даљњем вршењу власти сходно чл. 26 црногорског устава, све док Народна скупштина не буде у могућности да изабере Краљевско Намјеснитштво, које ће вршити уствѡану власити до ѡунољетштѡа Њеѓовоѡ Величанствѡа Краља Михаила.²⁴⁷ Судићи по садржају наведеног писма, више је него јасно, да престолонаследник не би наведене ријечи написао неком ко га приморава на абдикацију. Више извора говори о томе да је Данило свјестан озбиљно пољуљаног угледа код великих сила, чему је значајно кумовала и пропаганда али и његова инертност и релативна незаинтересованост, желио на овај начин да да свој лични допринос повећању шанси за повратак изгубљених позиција званичне Црне Горе. Такође је уочљиво да се Данило позива на чл. 19 и чл. 26 црногорског Устава. Члан 19 говори о наслједству пријестола мушких потомака по реду прворођења, док чл. 26 говори о томе да када Госидар није шестамениом назначио Књажевске намјеснике, онда ѡривремену Књажевску власити врши Министарски Савјет, шито објављује ѡрокламацијом и сазива Народну Скуитшину за избор Књажевскијех Намјесника најдаље за мјесец дана, од дана када је ѡреминуо Књаз Госидар. Пошто у постојећим околностима није било могуће сазвати Народну скупштину, то је фактички књажевска власт прешла на владу, односно Јована Пламенца. Међутим, у члану 27 црногорског Устава постоји одредба по којој се одређује да Ако је у живитиу Књаѓиња Маити, онда она мора бити у Књажевском Намјеснитштву, а друѓа два Намјесника бира Народна Скуитшина. Како је Данило као једног од намјесника одредио краљицу Милену, то је очигледно прекршио Устав, јер она није била Михаилова мајка, већ његова баба. По Уставу то је припадало Наталији Константиновић, односно тада Натали Еренболт де Додзел (*Nathalie Errenbault de Dudzele*) са којом остали Петровићи нијесу били у присним односима.²⁴⁸ У сваком случају, суштина приче око Пламенчеве

²⁴⁷ Данило – Његовој Екселенцији Господину Јовану С. Пламенцу, Предсједнику Министарског Савјета и Министру Иностраних Послова, *Кај Анитибес* 17. фебруар (2. марта) 1921. Писмо се налази у приватној архиви Растислава Пламенца, унука Јована Племенца. Писмо се завршава слједећим ријечима: *Живјело Њеѓово Величанствѡ Краљ Михаило ! Живјела Црна Гора ! Живити Црногорски Народ !*

²⁴⁸ О томе пише Бојка Ђукановић, н. дј., 155, наводећи да је Наталија енергично одбила жељу краља Николе да Александар Дивајн буде старатељ њеној дјечи,

намјере да заузме пријесто, па и његовог каснијег сукоба са краљицом Миленом, налази се у одредбама црногорског устава на којима је овај тврдоглаво инсистирао, што је страна заинтересована за сукобе унутар црногорске емиграције вјешто користила. У сваком случају, како смо раније навели, послје првобитног повлачења усљед могућности избијања сукоба због тврдоглавог одбијања официра који су присуствовали сахрани краља Николе да прихвате акт о абдикацији, Данило је 7. марта 1921. године то званично и дефинитивно објелоданио у прокламацији.²⁴⁹ У тој прокламацији, која је сачувана у верзији на француском језику, Данило наводи разлоге ове своје одлуке, позива се на чл. 19 и 27 црногорског Устава и именује краљицу Милену за једног од намјесника Михаила.²⁵⁰ Пошто је, како смо такође навели ова прокламација изазвала негодовање и побуну официра и војника у Гаети, међу којима се проносио глас да је Данило то урадио под притиском Пламенца, овај је истом тим поводом упутио два телеграма из Милана, гдје се налазио. У првом стоји: *Прокламацију учинио сам ја и нико други на њу њисилио ме није. Најбоље знам што радим и који су ме свети разлози до овога довели и за кога се мучим и за кога радим. За Црну Гору њрије свега. Прво ѡ треба створити државу и до ње доћи. Ситница је ѡри великој обшћој ствари ко ће јој бити владар или не. Јован Пламенац је ѡчео ѡу борбу њему остјаје да је до краја ѡведе. Њему је ѡвјерио мој незаборавни ошац владу и дужности нам је свијема да његову наредбу исѡунимо. Преѡручујем ред мир и ѡшћовање земље у којој се налазити. Бојити се да ће сва одговорности на вас ѡсти и ѡу у врло крајком времену. Телеграм са наведеном садржином Данило је упутио Владу Зимоњићу, команданту IV батаљона црногорске војске у Гаети, који је допутовао у Сан Ремо, како би се увјерио у истинитост и мотиве Данилове абдикације, и Јовану Пламенцу.²⁵¹ Телеграм скоро исте садржине Данило је упутио команди војске у Гаети, обавјештавајући претходно Пламенца о његовој садржини.²⁵² У читавом замешатељству око пријестола, нико није ни спомињао*

цитирајући одговор на писмо потписано од Данила које јој је предао Дивајн: *Што се ѡиче документи ѡшћисано са „Данило” – он нема никакво ѡраво да одлучује ниѡи да ѡшћисује ниѡи што се ѡиче моји синова и он је свакако ѡоследња особа којој би доѡсѡила да се мијеша у њихово образовање...*

²⁴⁹ БИИ, ф 113, Радови Владимира Поповића, *Proclamation de sa majeste le roi Danilo II de Montenegro donnée le 7 mars 1921, Au Peuple et a l' Armée.*

²⁵⁰ *Ibid.*

²⁵¹ БИИ, ф 81, Документи Јована Пламенца, Телеграм, Милано 216–177–17–14 х 50 мин.

²⁵² *Ibid.*, Телеграм, Милано 923 92 15 19, 15 март 1921, Пламенац се у потпуности сагласио са садржајем телеграма и замолио је Данила да телеграм исте садр-

Петра, млађег сина краља Николе. Извори указују да је Михаило био избор краља Николе.²⁵³ Његова је жеља била да се дјеца књаза Мирка школују у школи Клејзмор Александра Дивајна у Винчестеру у Енглеској. У том смислу краљ Никола је оставио опоруку и у свом тестаменту: *Што се тице мојих унучади, овим именујем Алекса Дивајна који је био пријатељ и мени и мојој земљи за старатељства дјеци, и желим да буду школована у Енглеској под његовим руководством и бригом док не постану њунољетна.*²⁵⁴ Дивајнов покушај да испуни завјет краља Николе показао се неуспјешним. Наиме, он је у договору са Данилом пошао у Париз, гдје се налазио Михаило са мајком, како би преузео старатељство над њим и његовом браћом Павлом и Мануелом, прије него овај објави абдикацију. Кад је стигао у Енглеску дјеца су већ била под британском Србије. Њихова мајка, грофица Додзел, добила је аманџу од србијанске владе²⁵⁵ и није крила своје крајње нерасположење према могућности да Данило одлучује о будућности њених синова (*он је свакако последња особа којој би допустила да се мијеша у њихово образовање*).²⁵⁶ У сваком случају, бар за спољни свијет Михаило је званично постао краљ Црне Горе, док је формално крунску власт обављала краљица Милена, која је, дошавши у сукоб са Пламенцем, уважила оставку његове владе и донијела указ (15 (28) VI 1921) о образовању нове на челу са дивизијаром Милутином Вучинићем, као предсједником владе, министром војним, заступником министра унутрашњих послова, заступником министра финансија, за министра спољних послова именован је Перо Ђ. Шоћ и Владимир Ђ. Поповић за министра правде, заступника министра привреде, заступника министра просвјете и црквених послова.²⁵⁷ Када је крајем септембра 1922. године умро предсједник владе Вучинић, Пламенац проглашава себе за законитога предсједника владе, оспоравајући краљици Милени законитост намјесништва, док Данила и Петра оптужује за шуровање са Београдом. У исто вријеме краљица именује владу на челу са генералом Антом Гвозденовићем и тако настају двије владе, међусобно сучељене, и потпуни раскол у црногорској емиграцији који се пренио на

жине упуту краљици Милени у Сан Ремо, како би она могла да је саопшти официјерима који су били у делегацији.

²⁵³ Илија Ф. Јовановић-Бјелош, н. дј., 157. Јовановић описује болест краља Николе и један његов разговор са Данилом: *Пошто се ја не осјећам добро и мислим да ћу брзо умријети пријоручујем ти Црну Гору. Владај и њази црногорски народ ња ћени са њим моћи свашта учинити. Не будеш ли вољан да владаш пријоручујем ти свој синовца Михаила да му будеш добарсавјетник и њомазач у његовом владању...*

²⁵⁴ Цит. Према: Бојка Ђукановић, н. дј., 154.

²⁵⁵ *Ibid.*

²⁵⁶ *Ibid.*, 155.

²⁵⁷ Глас Црногорца бр. 93, Рим 26. јула (8. август) 1921, 1.

све просторе куда су се расијали.²⁵⁸ У цјелокупној црногорској драми у егзилу изгледа да нити је било краљици Милени до владања, у условима када је емиграцију разједала неслога, која је добро дошла посљедњем црногорском ослонцу, Италији, да доврши оно што је гроф обећао у Рапалу,²⁵⁹ нити се могло назад послје силно утрошене енергије да се хладној европској дипломатији укаже на неправду учињену Црној Гори. *Бивша краљица црногорска Милена желела би да пренесе кости бив. Краља Николе у породичну гробницу у Црној Гори негде у унутрашњости Црне Горе, није на Циџињу, обавјештавао је из Рима, југославенски конзул Антонијевић предсједника своје владе, преносећи оно што му је гроф рекао у њоверењу. У исто доба и сама бивша краљица желела би да напусти Италију и да се пресели у Црну Гору. Она се не би бавила холићиком, њој је 74 године, и живела би сасвим њовучено. Ксенија и Вера не би долазиле у Црну Гору, наставља Антонијевић у свом извјештају, преносећи жељу грофа Сфорзе да ово питање влада ријеши њовољно и брзо, што он мисли да би било добро за обе стране... Гроф Сфорза искрено жели да Италију очисти од Црногорца који су се овде везали са његовим највећим холићичким нејријашљима и сваким даном га надају у овдашњим националистичким листовима да је „Црну Гору и Црногорце издао Србима”, ишу брошуре њовише њега и шаљу му анонимна писма у којима му преше. Кад би бивша краљица ошла, он би их скоро хољичуно обезглавио и знајно обезоружао. Ако Пламенац овако насјави, рекао ми је гроф Сфорза у њоверењу, он ће га њовишерији. Потом Антонијевић износи мишљење: са гледишта наших односа са Италијом несумњиво би било добра ствар да бивша Краљица Милена оде одавде јер би хо Сфорзи знајно олакашало борбу с националистима и лакше би изашао на крај са Црногорцима; али не знам да ли би хо било добро са гледишта садашњих још несређених односа у Црној Гори.*²⁶⁰ У сваком случају, и останак и одлазак за краљевску породицу у условима који су владали није могао донијети ништа добро. Посљедњи дани династије Петровић протицали су у надању да би неко од европских моћника могао енергичније поставити њихово питање. До њих се све теже долазило, круг пријатеља се сваким даном сужавао. У јануару 1922. године, краљица Милена је писала Дивајну: *Било би ми веома драго ако би видјели годину Лојда Цорца у Кану и разговарали са њим о нашој земљи.* Лојд Цорц је одговорио да му превелика заузетост не дозвољава да га прими на разго-

²⁵⁸ Види: Д. Вујовић, *Уједињење...*, 467.

²⁵⁹ Види: Vladimir Popovitch, *Responsabilita del conte Sforza nella Questione Montenegrina*, Roma 1921.

²⁶⁰ АЈ, 334-12-33, Антонијевић – Предсједнику, Строго поверљиво, Рим, 20 јула 1921.

вор, иако је у исто вријеме имао времена да прима младе новинарке за комичне интервјуе.²⁶¹

Нешто више од двије године послије свога мужа, умрла је и краљица Милена (16. марта 1923). Сахрањена је у Сан Рему, поред свог мужа. Њихова кћерка краљица Јелена је тада послала пет мермерних плоча, од којих је направљена рака око њихових сандука.²⁶² Датум смрти краљице Милене поједини аутори сматрају крајем династије Петровић.²⁶³ Име ове династије поново је на кратко било актуелно 1941. године, када је Михаило Петровић одбио понуђени пријесто Црне Горе под патронатом италијанских фашиста.²⁶⁴

Šerbo RASTODER

THE PETROVIĆS IN EXILE-TWILIGHT OF A DYNASTY

Summary

In this work the attempt has been made to interpret more comprehensively, based on original historical sources, destiny of the dynasty Petrović in the light of Serb-Montenegrin relations, or more precisely Yugoslav union in 1918. Among all dynasties that vanished at the end of the First World War, the family Petrović was the only one that was engaged in the war on the side of allies and the only one that was not succeeded by a republican authority. Among all allied kings forced to leave their country, only Montenegrin King Nikola I did not return home from exile, primarily owing to policy of great powers, especially France, thus sacrificing destiny of a small Balkan country to the project of creation of the Yugoslav state on the ruins of Habsburg Empire. In spite of the fact that up to the present day the location of the Petrovićs' archives for the period after 1916. has not been ascertained, numerous indirect evidences clearly indicate relatively precise position of the last member of the Petrović family and his descendents in exile with reference to changes that resulted through creation of unified Yugoslav country and European policy in which there was no place for the Petrović

²⁶¹ Бојка Ђукановић, н. дј., 159.

²⁶² Илија Ф. Јовановић-Бјелош, н. дј., 164.

²⁶³ Michel Sementery, *La descendance de Nicolas I roi du Montenegro*, Bezanson 1985, 20.

²⁶⁴ Види више: Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори, четнички и федералистички покрет 1941-1945*, Цетиње 1977, 35, 47, 68-71; Ђуро Вујовић, *Црна Гора у народноослободилачком рату 1941-1945*, Подгорица, 1997, 28. Аутор наводи ријечи грофа Ћана записане у дневнику: *Принц Михаило, онај који је имао да обнови црногорско кнежевство, отворио је своје срце конзулу Сера ди Касано. Он неће ни да чује да се компромитира, јер је увјерен да ће Италија и Њемачка на крају добити тешке бајине, па закључује да је свако ратно рјешење пролазно и привремено.*

dynasty. Decisions adopted at the Podgorica Assembly in November 1918. dethroned the dynasty Petrović and it was prohibited to return to the country. Trusting in guarantees given by Great powers confirmed on many occasions by major officials of Great powers (Pichon, Poencare, Wilson) and the fact that not a single Great power country recognized the decisions adopted by Podgorica Assembly, entire policy that King Nikola employed up to his death (in March 1921) was to persuade the Allies to meet their promises for his return to Montenegro and setting up legal authorities. On the other hand, Great powers, and that goes especially for France, placed Montenegrin issue in the context of the project of creation of the Yugoslav state and resolving Adriatic issue. In that sense convenient opportunity was sought to recognize the policy of *fait accompli* or more precisely annexation of Montenegro by Serbia. For that particular purpose, parliamentary elections in the KSHS held in November 1920. were interpreted as acceptable democratic formula for expressing will of people in Montenegro for the project of Yugoslav union. Soon after that followed break of diplomatic relations by France, withdrawal of French officials from the Montenegrin court and immediately after that the same example followed Great Britain what was preceded by Rapal Peace Treaty concluded between KSHS and Italy (November 1920), what in fact proved that this country as well used Montenegrin issue as a stake in bargaining at diplomatic table. Thus, the project of unconditional union that was favoured by official Serbia finally gained international verification, while the policy of conditional (confederation) union favoured by Montenegrin King and emigrant government was actually doomed to defeat because all mechanisms of power (political, military, financial) were in hands of others. The only resource that was left to the dynasty Petrović was to recognize newly created conditions and solve their status through direct and indirect agreements with the Karadordevićs' court and Yugoslav government. With a view that all their property was confiscated, what also make a precedent because the act of confiscation was pertinent to revolutionary movements, solution for social-economic status of the family Petrović (heir of the throne Danilo, Knjaz Petar, daughters Ksenije and Vjera, then Mirko's sons, one of which Mihailo succeeded the crown after abdication of Danilo in 1921.) was found in such a way as not to question decisions of Podgorica Assembly and at the same time to pay to the heirs the appanage at the value amounting the same as the property confiscated from them. Payment of the appanage commenced in 1927. although certain former heirs such as Knjaz Petar were provided with considerate financial assistance from Belgrade court. Precise analysis of position and behaviour of the last Montenegrin King Nikola I clearly indicates that their basic preoccupation was directed to solving their material status and that in time they became loyal to the dynasty Karadordević and newly created Yugoslav state.

